

Velká Morava, státnost a archeologie. „Úpadek a pád“ jednoho raně středověkého útvaru*

Ivo Štefan

Zánik útvaru, který byzantský císař Konstantin Porfyrogennétos nazval „Velkou Moravou“ bezpochyby představuje jeden z nejpozoruhodnějších problémů střeoevropských dějin raného středověku mj. i proto, že široko, daleko nenachází srovnání. Jak je možné, že se ještě nedávno prosperující společnost mohla v krátkém čase zcela desintegrovat? Autor se prostřednictvím strukturálního rozboru velkomoravského útvaru snaží ukázat, že kolaps na počátku 10. století úzce souvisel s jejím křehkým socioekonomickým půdorysem a pokouší se nabídnout i vysvětlení pro následnou rezignaci na obnovu „velkomoravského projektu“. Na závěr si studie klade otázku, jakého stupně komplexity Velká Morava vlastně dosáhla, do jaké míry její struktura vycházela z cizích předloh a jaké dědictví ve střední Evropě zanechala.

Úvod

Roku 883 napadl moravský *dux* Svatopluk-Zwentibald s vojskem, které sebral ze všech slovanských zemí, Panonii, spravovanou vévodou Arnulfem a do základu ji zpusťošil. Když toto tažení již následujícího roku opakoval, měla být jeho armáda tak velká – jak poznamenává znepokojený autor Fuldských análů – , že „na jednom místě bylo vidět přecházet jeho vojsko od východu až do západu slunce“. Svatoplukovo sebevědomí bylo na místě: o čtyři roky dříve získal od papeže Jana VIII. pro své *regnum* arcibiskupství v čele s Metodějem a byl papežským listem osloven jako *unicus fillius*, což ho alespoň formálně zrovnoprávňovalo s císařem. V průběhu života se mu podařilo ovládnout velkou část střední Evropy. Již o tři desetiletí později v době invaze Maďarů do střední Evropy však mocné *regnum Maravorum* najednou mizí přibližně po století existence z politické mapy Evropy.¹ Náhlý nezáměr dobových autorů o Moravu (např. Wihoda 2005) má svůj pozoruhodný odraz i v archeologických pramenech – hlavní bohatá centra na řece Moravě s několika tisíci obyvateli jsou rychle opouštěna, jejich fortifikace nejsou obnovovány, početné sakrální stavby zanikají. „Velkomoravský“ útvar vykazuje „náhlou a zřetelnou ztrátu zavedeného stupně socio-politické složitosti“ a důvodně tak můžeme hovořit o jejím „kolapsu“ (Tainter 1988, 193). Rozsah tohoto jevu přitom nemá – snad s výjimkou zániku avarského kaganátu - v raně středověké Evropě obdoby. Na jakých ideologických, sociálních a ekonomických principech však byla založena v době svého rozkvětu koherence velkomoravské společnosti, když se mohla v tak krátkém čase zcela desintegrovat? Co bylo tedy její přísloušnou achillovou patou? Máme již „Velkou Moravu“ považovat za raně středověký stát (např. Třeštík 2000b), či spíše pouze za vyspělou formu „náčelnictví“ (Macháček 2009)? Domnívám se, že o principu fungování Velké Moravy může právě její náhlý kolaps vypovědět mnohem více, než se obvykle soudí a naopak, strukturální rozbor jednotlivých oblastí socioekonomického systému může pomoci pochopit příčiny jeho zániku.

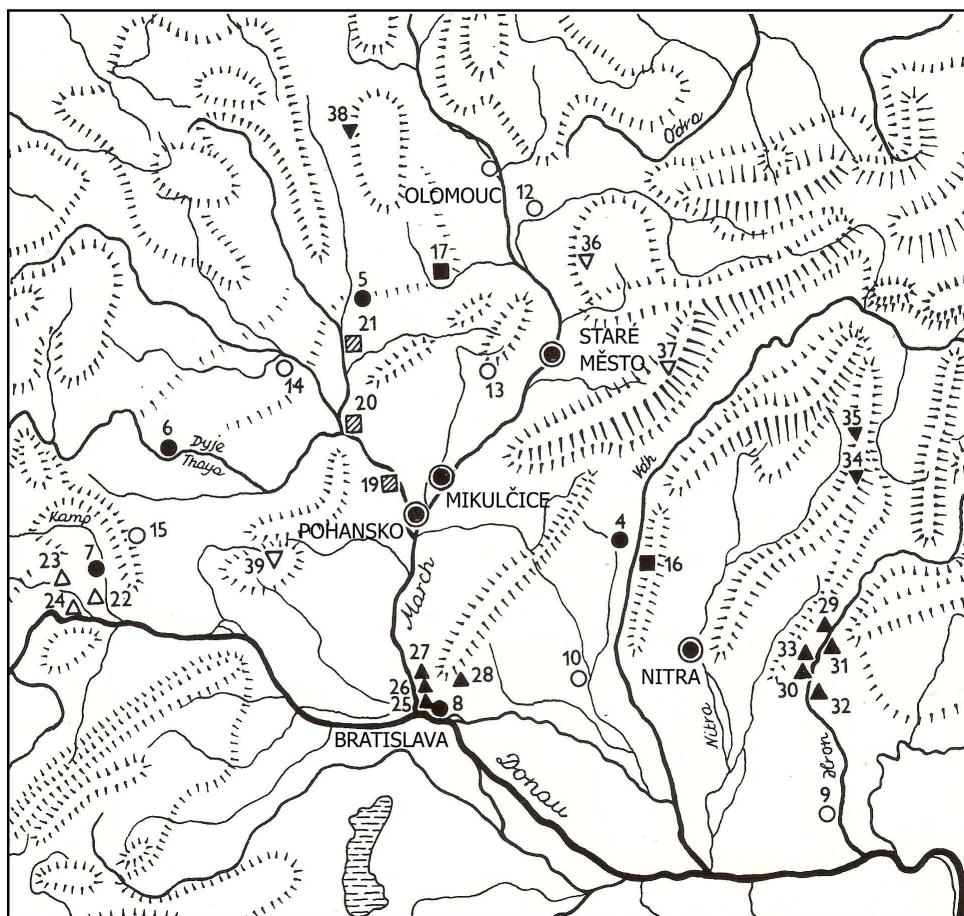
Jak „fungovala“ Velká Morava?

---

* Věnováno prof. Janu Klápště a prof. Petru Sommerovi k jejich 60. narozeninám. Studie vznikla v rámci projektů: Archeologie přemyslovských Čech (GAČR P405/10/0556) a výzkumného záměru České země uprostřed Evropy v minulosti a dnes (MSM 0021600827). Text je českou verzí studie: Great Moravia, Statehood and Archaeology. The ‘Decline and Fall’ of One Early Medieval Polity, in: J. Macháček (ed.), *Praktische Funktion, gesellschaftliche Bedeutung und symbolischer Sinn der frühgeschichtlichen Zentralorte in Mitteleuropa*, Studien zur Archäologie Europas, (Hrsg. Joachim Henning, Achim Leube und Felix Biermann). Bonn, v tisku.

¹ Přehledně k dějinám „Velké Moravy“ např. Třeštík 2000; Poláček 1999a

O Velké Moravě lze říci máloco skutečně jistě. Nepříjemná specifika poměrně rozsáhlého fondu písemných zpráv vztahujících se k Moravě 9. a počátku 10. století jsou dobře známa. Přestože pro druhou polovinu 9. století disponujeme téměř každoročními informacemi franckých análů o situaci na „horké hranici“ mezi Moravany a Východofranckou říší, o vnitřní sociální a ekonomické strukturu nejevili jejich autoři zájem (cf. Bílková et al. 1967). Domácí písemnosti, které by upravovaly vztahy mezi jednotlivými skupinami obyvatelstva s výjimkou dvou právních textů kopírujících pravděpodobně byzantské předlohy (Charvát 1987) buď vůbec neexistovaly, nebo se nedochovaly. Archeologické prameny dosud nelze (kromě několika výjimek) přesněji datovat a vytvořit tudíž dynamický obraz, který se jistě v průběhu 9. století velmi výrazně měnil. Nelze tedy než pracovat s jakousi „ideální Velkou Moravou“, řekněme za vlády Svatopluka v době její největší prosperity a koherence.

Obr. 1. Hradiště v jádru Velké Moravy (podle Staňa 1985, upraveno).

Sociální struktura a vojenství

Nejpozději od 30. let 9. století až do konce existence velkomoravského útvaru stojí v čele panovníci pocházející z jedné dynastie nazývaní franckými prameny obvykle neutrálně *ducis* či jen výjimečně *regis*.² Tzv. Velká Morava si po celou dobu své existence uchovala dvě jádra; první, které sehrávalo hlavní úlohu se nacházelo na dnešní jižní Moravě, druhé s hlavním centrem v Nitře se konstituovalo na dnešním západním Slovensku a jeho správu

² K sociální struktuře na základě písemných pramenů zejm. Graus 1966, 172-195; Bílková et al. 1967; Havlík 1978; Třeštík 1997, 287-296.

zajišťovali zřejmě převážně nevládnoucí členové „mojmírovské“ dynastie (obr. 1). Výlučná a - pokud víme - nikdy nezpochybněná pozice panující rodiny se s velkou pravděpodobností opírala o sakrální legitimaci spojenou od 30. let 9. stol. s křesťanskou ideologií (Třeštík 2000b, 118-119). Úzké spojení soudržnosti moravského útvaru s rodinou „Mojmírovců“ vystihuje epizoda s knězem Slavomírem, příbuzným vládnoucího Svatopluka, který byl do čela Moravanů v době jeho franckého zajetí roku 871, dosazen dokonce nedobrovolně. Budeme-li tedy hodnotit Velkou Moravu z hlediska kontinuity centrální autority, stěží naplníme jednu ze častých kulturně-antropologických charakteristik „náčelnictví“, tedy permanentní konkurenční napětí mezi lokálními předáky usilujícími o ústřední vládu (např. Cohen 1978, 55-57; Earle 1991, 13; Yoffee 2006, 22-30). Konkurenční boje probíhaly na Moravě již pouze uvnitř dynastie, podobně jako tomu bylo u pozdějších středoevropských států. O počátcích tzv. mojmírovské dynastie před 30. léty 9. století ale bohužel můžeme pouze spekulovat.

I když moravský panovník vystupoval na mezinárodním poli ve většině případů jako suverén, jeho moc pramenila z možnosti aktivovat zdroje uvnitř vlastní společnosti. Klíčovou roli v tom bezpochyby sehrávala elita, která prosazovala a legitimizovala panovníkovu autoritu. O velkomoravské elitě obklopující panovníka, nazývané latinskými prameny pouze obecně *optimates*, *primates*, či *nobiles viri* či výjimečně *principes* bylo již mnoho napsáno, žádný z dochovaných pramenů bohužel nezmiňuje to základní: z čeho její moc vyplývala. Badatelé sice velmi rádi sahají do tehdejšího Panonie či Východní marky, kde o soukromém pozemkovém vlastnictví nobility nemůže být pochyb, vždy jsou ale na závěr nuceni konstatovat, že to o poměrech v 9. století na území dnešní Moravy a Slovenska říká jen málo (např. Havlík 1978, 46; Charvát 1987). Nic se také nedozvídáme o její početnosti a vnitřním členění. Jednalo se *především* o původní „předstátní“ elitu, která pouze uznala svrchovanost panovníka ale svou moc nadále zakládala na svých zdrojích, nebo již svou moc odvozovala *především* ze služby panovníkovi či v přímé součinnosti s ním? Obrátme pozornost ke svědectví archeologie. Východiskem k dalším úvahám je archeologická lokalizace sídel a pohřbů této společenské skupiny. Pozornost se tak již řadu desetiletí obrací ke dvěma nálezovým kategoriím, které spolu úzce souvisí: k sociálně vyhraněným stavebním objektům a bohatě vybaveným hrobům.

Nejvýraznějšími stavbami jsou samozřejmě kostely, které se s výjimkou Ducového (Ruttikay 2005, 230-243) koncentrují pouze na hlavních hradech a v jejich bezprostředním okolí a které bývají nejčastěji chápány jako privátní svatyně („Eigenkirchen“) panovníka a nejvyšší elity. Jejich jednoznačnou funkční a sociální interpretaci ale výrazně komplikuje několik faktorů. V případě privátních kostelů bychom očekávali prostorové spojení s jasně vydělenými dvorci (*curia*), které prozatím neumíme identifikovat.³

Naše představa o moravské společnosti jako silně majetkově diferencované se odvíjí především ze značných rozdílů v hrobové výbavě. Pro demonstraci vysokého sociálního statusu byla evidentně podstatná především přítomnost předmětů asociujících jízdniho bojovníka, u žen pak nákladného stříbrného či zlatého šperku. Velká očekávání, která jsou často spojována se detailní sociální analýzou pohřebišť však pravděpodobně poněkud přeceňují možnosti výpovědi tohoto druhu pramene. Poměrně výrazné rozdíly v hrobové výbavě sice obecně hovoří o značné majetkové diferenciaci, mezi sociální pozicí a podobou hrobové výbavy však jistě neexistuje přímá symetrie, která by umožnila, jak se domnívalo

---

³ S výjimkou Pohanska u Břeclavi, Starého Město-Špitálek a Ducového narážíme na absenci výraznějších pozůstatků jejich ohrazení. Přijmeme-li ovšem odůvodněnou rekonstrukci pravidelné struktury vnitřní zástavby Pohanska u Břeclavi (Macháček 2007a, Abb. 84-94; Macháček 2007b, Fig. 11, 12), připouštíme rovněž, že existoval lehčí způsob vymezení sídelních jednotek, který nezanechával jasně archeologicky identifikovatelné stopy. Sama absence výrazného ohrazení tedy nemůže jako jednoznačný důkaz proti spojení kostelů se sídly elity sloužit.

starší bádání, ostře vydělit majetkové a právní společenské vrstvy (např. Hochmanová-Vávrová 1962). Pohřební výbava prostě nebyla vojenskou uniformou (srov. např. Brather 2008). Dobrým příkladem jsou nálezy mečů, tedy mimořádně nákladného artefaktu s jasným sociálním významem: V Mikulčicích jich z více než 2300 známe 16 (Košta 2005), na dvou venkovských pohřebištích na katastru Nechvalína se 160 prozkoumanými hroby doprovázely čtyři zemřelí (Klanica 2006). Zdá se, že v mnoha případech se logika hrobové výbavy řídila spíše principem *pars pro toto* (Klápště 2009, 530). K vyjádření přináležitosti zesnulého k nejvyššímu ranku zřejmě postačovaly náročně zdobené ostruhy či pásové nákončí z barevného kovu (obě kategorie známe až na výjimky jen z center). Nejexplicitněji ilustruje omezenou výpověď výbavy srovnání pohřbů v interiérech kostelů, které můžeme jistě připsat absolutní špičce společnosti a pohřbů okolo nich: žádné jednoznačně interpretovatelné rozdíly neidentifikujeme (Schulze-Dörrlamm 1993, 613-614). Již v době existence Velké Moravy navíc docházelo pravděpodobně k nerovnoměrnému opouštění ukládání hrobové výbavy.

V interiérech kostelů nacházíme nepočtené pohřby pouze na hlavním hradě v Mikulčicích, což pravděpodobně svědčí pro to, že na pohřeb na prestižním místě si na Moravě úspěšně kladli nárok pouze příslušníci panovnické dynastie (Schulze-Dörrlamm 1993, 618-619, Tab. 1). Bohaté hroby na pohřebištích okolo kostelů zpravidla nevytváří separátní skupiny, ale jsou naopak rozesety po celé jejich ploše. Zřejmě zde tedy pohřbívalo současně několik skupin, z nichž každá vybavovala zbraní, či exkluzivním šperkem pouze některé ze svých členů.⁴

Navzdory těmto komplikacím lze stále pokládat spojení většiny nevelkých kostelů na okraji aglomerací se sídly nejvyšší elity za nej přijatelnější vysvětlení. Jen pro srovnání uveďme kostel sv. Štěpána, který na majetku významného dlouholetého družiníka Pribiny a Kocela, Wittmara v těsné blízkosti Mosapurcu-Zalaváru vysvětil r. 864 salzburský arcibiskup Adalwin.⁵ Výrazná koncentrace těchto staveb na hlavní hrady v každém případě vytváří zcela jiný obraz než jaký známe z francké říše, či právě z komitátu Pribiny a Kocela v Panonii, kde nacházíme sakrální architekturu vedle center ve velké míře rozesetu ve venkovském prostředí, kde byla obvykle součástí jader jednotlivých statků (např. Böhme 1996; Krohn 2003).⁶ Na rozdíl od Čech 9. století také neznáme z Moravy a Slovenska (s výjimkou starého nálezu z Nitranské Blatnice) mimo nejvýznamnější hrady žádné výjimečně vybavené, „knížecí“ hroby.

Ve francké říši 9. století byl již zvyk vybavování zemřelých předměty z velké části opuštěn. Pohřební zvyklosti Moravanů tak mnohem více připomínají merovejské období 6. a 7. století. V tendenci výrazné postmortální prezentace můžeme spatřovat odraz společnosti s dosud nestabilizovanými institucemi, kde je třeba při každé příležitosti okázalým způsobem demonstrovat dosažený, či vytoužený sociální status. Hrou se statusovými symboly dávají pozůstalí pohřebnímu publiku najevo především svůj nárok na převzetí pozice nebožtíka. Všude tam, kde se sociální ranky začínají měnit v relativně uzavřené vrstvy a kde se vytváří stabilizované instituce, hrobová výbava ustupuje (Steuer 1982, 421, 525-528; Steuer 1995, 89-95; Böhme 1996; Brather 2008). Moravu 9. a počátku 10. století tak můžeme pokládat za typickou rangovou společnost. Z dětských hrobů vybavených miniaturními sociálními atributy jako jsou sekerky či ostruhy bývá usuzováno na dědičnou kontinuitu sociální pozice

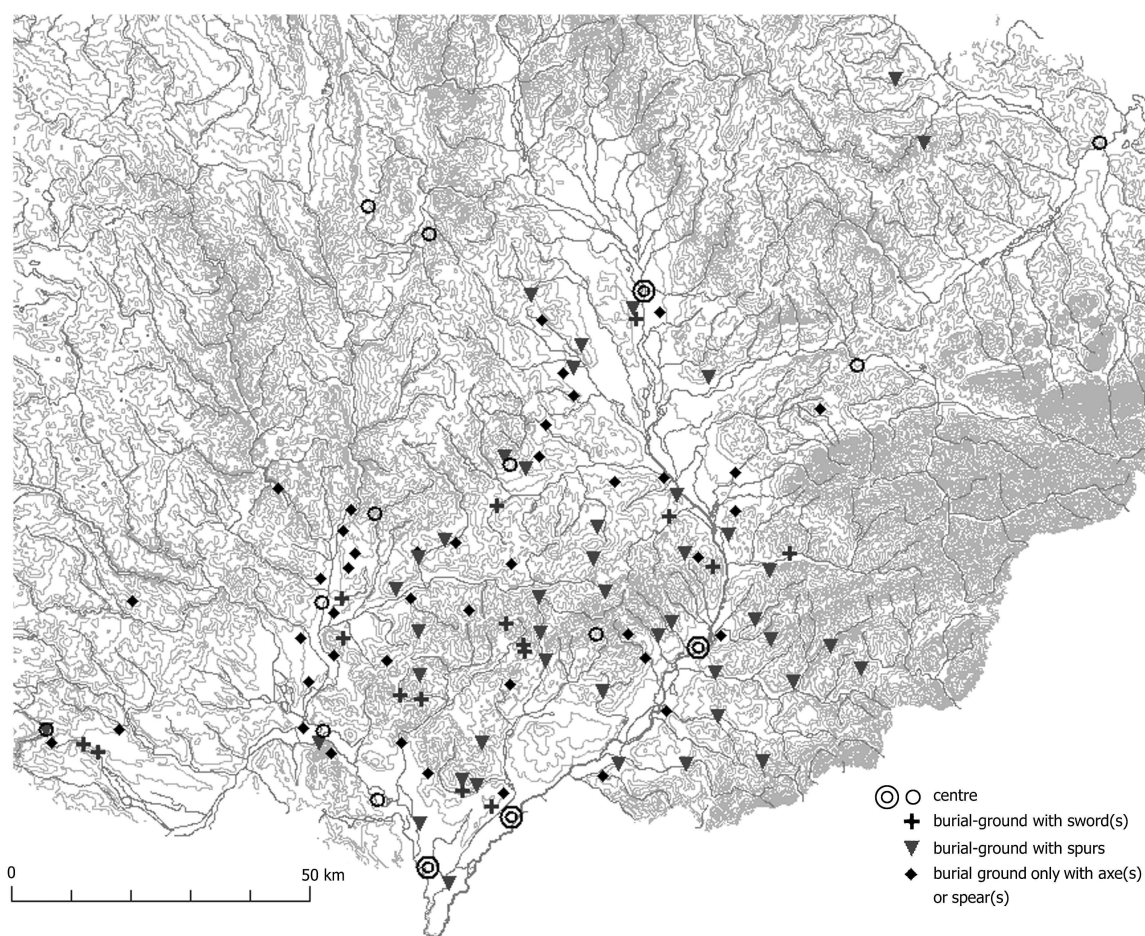
⁴ I tam, kde bychom mohli o *Eigenkirchen* elity uvažovat, tedy buďto neumíme pohřby předpokládaných vlastníků identifikovat mezi ostatními (např. 6. kostel v Mikulčicích – Profantová – Kavánová 2003), nebo zde výjimečně vybavené hroby nebyly zachyceny, příp. mohly být vykradeny (např. 7., 8. a 10. kostel v Mikulčicích – srov. Poulík 1975; Měřínský 2005).

⁵ *Conversio*, MMFH III, 319; k jeho možné archeologické identifikaci Müller 1995.

⁶ Dvorec v Ducovém v Pováží, který je často uváděn jako příklad sídla velmože opírajícího se o vlastní rozsáhlé pozemkové vlastnictví (Ruttikay 1997, 151-152; Ruttikay 2005) není v principu ničím jiným, než lehce opevněným malým hradištěm s kostelem. Zda hospodařil zdejší velmož ve „vlastní režii“, nebo pouze spravoval z panovníkova pověření část horního Pováží ale nelze rozhodnout.

(Klápště 2009, 534). Podle mého názoru je ale obtížné rozhodnout, zda se vždy jednalo o reálný nárok, či spíše jen zbožné přání.

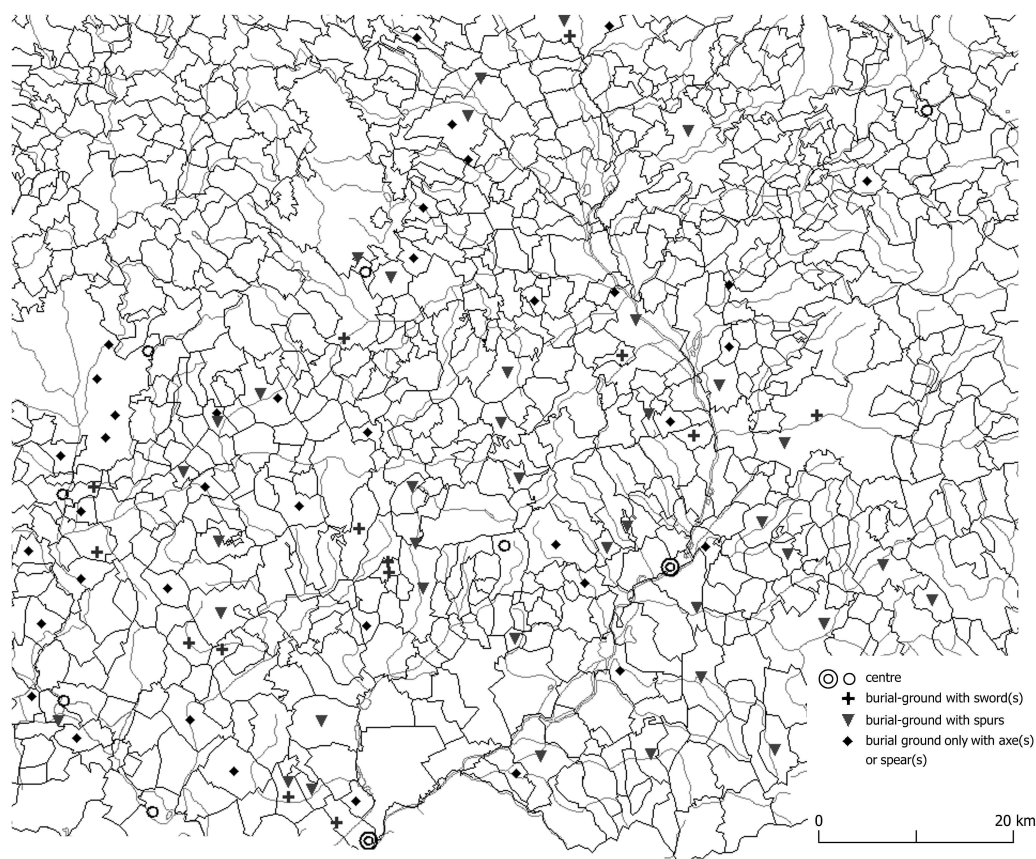
Lze se připojit k těm autorům, kteří pokládají existenci stabilizované elity opírající se o rozsáhlé pozemkové vlastnictví („Grundherrschaft“) ve velkomoravském prostředí za nepravděpodobnou (Třeštík 1997, 287; Klápště 2009, 538). Největší bohatství se evidentně soustřeďuje na hlavních hradech. Pro Moravu 9. století tedy asi platí slova Normana Yoffeeho, který urbánní centra v raných státech považuje za „proměnlivé sociální prostředí v němž se státy vytvořily“ (Yoffee 2005, 45). Právě bezprostřední kontakt s panovníkem, který se jistě mezi centry pohyboval, byl zřejmě pro nejvyšší elitu nejlepší výherní strategií. Podíl staré „gentilní“ elity a elity dosazené panovníkem ale nejsme schopni posoudit. Panovníkův vliv jistě klesal úměrně vzdálenosti od jádra země. Jen volně a nejistě připojené nárazníkové pásmo bylo bezpochyby lokální „gentilní“ elitou nadále ovládáno.

Obr. 2. Velkomoravská pohřebiště z 9. a počátku 10. století s nálezy militární a ostruh mimo centra na území dnešní Moravy. Nálezy mečů a ostruh indikují přítomnost jízdních bojovníků ve venkovském prostředí. Na většině nekropolí s jezdeckou výbavou se však vyskytují i hroby se zbraněmi charakteristickými pro infantérii.

Klíčovým jevem pro pochopení velkomoravské společnosti jsou bezpochyby hroby s militárií na pohřebištích příslušejících k běžným agrárním sídlištím mimo centra. Aktuální mapa čítající dnes jen na Moravě 110 pohřebišť (obr. 2) ukazuje, že v dobře poznaných oblastech pochází tyto hroby téměř z každého současného katastru (obr. 3). Hrobové celky se zbraněmi se na území dnešní Moravy soustřeďují v její jižní části a na Olomoucku a tuto

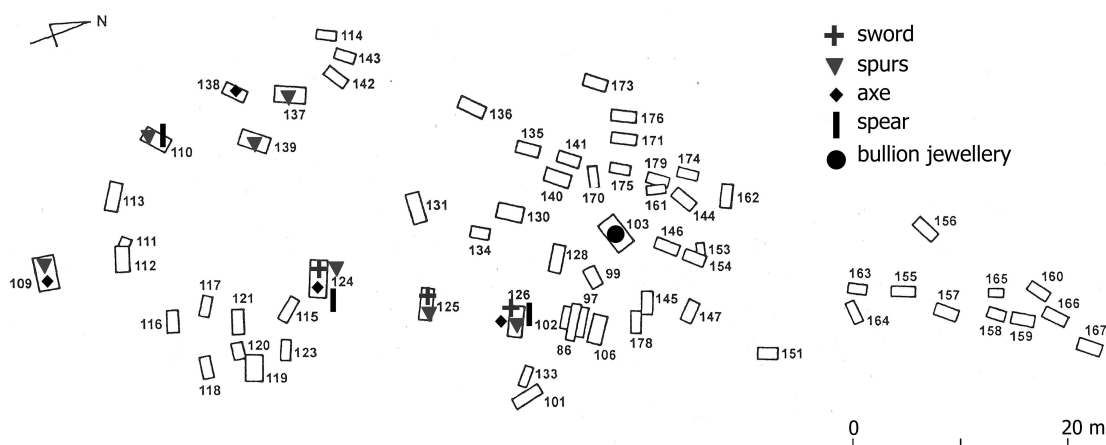
hranici překračují jen ojediněle. Okraje jejich výskytu se v podstatě překrývají s hranicí evidence kostrových pohřebišť, která zřejmě odpovídá hranicím jádra Moravy 9. a počátku 10. století.⁷ Pro interpretaci je směrodatný lokální kontext pohřbů doprovázených zbraněmi. Tam, kde byla venkovská pohřebišťe odhalena v úplnosti můžeme (až na výjimky) uvažovat o komunitách čítajících v jedné generaci maximálně několik málo rodinných jednotek (obr. 4). Podíl mužů vybavených zbraněmi kolísá a známe i lokality, kde doprovází až polovinu všech mužů. V ženských hrobech na venkovských pohřebišťích pak pravidelně nacházíme šperky. I když zde převažují jednoduché bronzové náušnice, z mnoha lokalit známe i stříbrné či pozlacené exkluzivní exempláře. Po zániku Velké Moravy hroby se zbraněmi z venkovského prostředí zcela mizí. Je možné vydělit dvě hlavní skupiny výzbroje (Ruttikay 1982, 182): výzbroj související s pěchotou (sekera či kopí) a zbraně užívané jízdu (ostruhy, meč, příp. rovněž kopí). Na překvapivě mnoha venkovských lokalitách (52) doprovází zemřelého ostruhy či dokonce meče, tedy předměty, které jsou jasným znamením toho, že pohřbení disponovali vlastním koněm, tzn. zvířetem, které v raně středověkém zemědělském cyklu nenacházelo smysluplné využití. To vybízí k opatrnosti při doslovném přijímání svědectví té části tzv. Anonymní arabské relace, která je vztahována k říši Svatopluka a vlastnictví koní připisuje pouze knížeti a velmožům (Třeštík 1997, 290).

Obr. 3. Současné katastrální hranice podávají orientační představu o velké hustotě pohřebišť s nálezy militární v centrální části Velké Moravy. Obraz pochopitelně deformují regionální rozdíly v intenzitě archeologických aktivit.

⁷ Bylo by jistě cenné konfrontovat tuto mapu s archeologickou evidencí sídlišť. Takovou mapu bohužel dosud pro Moravu postrádáme.

Kdo ale byli tito venkované, kterým zbraně (v některých případech dosti nákladné) s nimiž byli pohřbeni jistě patřily? V dosavadní literatuře najdeme v podstatě tři výkladové varianty: 1) Byli dosazeni z centra. Domnívám se, že četnost evidence jevu je s touto koncepcí v rozporu, odkud by navíc všichni tito lidé původně pocházeli? 2) Jedná se o se o lokální elitu, která se opírá o vlastní pozemkové vlastnictví. Zde opět narážíme na velkou hustotu těchto hrobů a nevelkou četnost komunit, jejichž byli součástí. Obtížně bychom také vysvětlili, proč by se lokální elita po rozpadu velkomoravského útvaru tak rychle vzdala své posmrtné reprezentace. 3) Myslím, že máme před sebou v převážné míře svobodné Moravy, o nichž obecně hovoří i písemné prameny (např. Havlík 1978, 56-58; Třeštík 1997, 288-289; Procházka 2008, 91), řečeno slovy Heiko Steuera šlo pravděpodobně o „Bauernkrieger“, kteří odpovídají vrstvě svobodných, jak je známe z merovejského období na území francké říše a s nimiž jsou zpravidla spojovány hroby se zbraněmi na řadových pohřebištích (Steuer 1997, 283-284). Zdá se, že tito lidé byli reprezentanty lokálních příbuzenských skupin, kteří z této pozice přirozeně vstupovali do kontaktu s centrem a kteří si zřejmě dosud alespoň formálně zachovali na jistý podíl na moci. Mimo centra tedy dosud zcela převládalo osobně svobodné obyvatelstvo, jehož využívání panovnickým aparátem bylo jistě silně limitováno. Struktura Moravy se tím výrazně odlišovala od struktury sousední francké říše, kde se již od 8. století většina venkovanů mění v poddané, začleněné zpravidla do velkostatkového systému pozemkových vrchností (např. Rössener 2006; Heinzelmann 1977). Co však dělaly zbraně v hrobech moravských venkovanů?

Obr. 4. Na obrázku jedno ze dvou velkomoravských pohřebišť, které byly prozkoumány na katastru obce Nechvalína (okr. Hodonín). Na obou doprovázely část zemřelých zbraně a jezdecká výbava. Zdejší pohřbívání plynule pokračovalo i po zániku Velké Moravy. Z hrobů však zcela mizí militária a exkluzivní šperk. Mladší pohřby se koncentrují především v severovýchodní části nekropole. Od nejbližšího velkomoravského hradiště Sv. Kliment u Osvětiman dělilo lokalitu 15 km vzdušnou čarou (podle Klanica 2006, upraveno).

Stejně jako hlavní nepřítel Moravanů Ludvík Němec i moravský panovník bezpochyby odvozoval podstatnou část své legitimacy z image obránce svého lidu. Z díkce franckých pramenů 9. století jednoznačně vyplývá, že ve 2. polovině 9. století disponoval mimořádně početnou a naprosto konkurenceschopnou armádou (Goldberg 2004, 68-70). To potvrzuje i archeologie: nejen obyvatelé center ale i venkované byli vybaveni „moderními“ zbraněmi, které plně odpovídaly výzbroji konkurenčních karolínských armád (srov. Ruttkay 1982, 174; Last 1972). Pravidelné vojenské akce obecně náležely k nejdůležitějším integračním faktorům

raně středověkých útvarů. V takovém rozsahu vyžadovaly koordinovaný, hierarchicky organizovaný postup, což předpokládá fungující komunikační síť uvnitř společnosti. Je dosti pravděpodobné, že „nutnost“ pravidelné vojenské obrany a výbojů patřila k nejdůležitějším argumentů panovnického aparátu pro povinnost výstavby hradů i jejich následného zásobování.

Vojenství je v raném středověku neoddelitelné od politické a sociální struktury: vyšší sociální pozice byla obvykle současně ekvivalentem vyšší vojenské pozice a obráceně, úspěch v boji znamenal možnost sociálního vzestupu. Ne náhodou se tedy mužská pohřební výbava vyjadřuje převážně vojenským jazykem. Pokud bychom tedy chtěli rekonstruovat strukturu velkomoravské armády (detailně Ruttkay 1982, 167-174) v podstatě bychom (i s nejistotami) opakovali, co bylo řečeno výše. Moravský panovník byl podle písemných pramenů téměř výlučným vojevůdcem Moravanů. Jádrem jeho armády byla jistě nejvyšší elita. Již zde však stojíme před zásadní otázkou. Byli oni *nobiles viri* hlavou vlastních samostatných družin s miž pouze stupovali do panovníkových služeb, nebo se tyto vazby vytvářely teprve z panovníkova pověření? Pro první variantu může svědčit přítomnost emigrantů, kteří se jistě uchýlili na Moravu i s doprovodem (Ruttkay 1982, 171). Zobecnění je ale problematické. Jak ukázaly archeologické výzkumy na Pohansku u Břeclavi, i v rámci hlavních aglomerací byli ozbrojenci rozděleni na dvě kvalitativní skupiny, které sídlily i pohřbívaly na různých místech (Macháček 2007a, 348-350; 2007b).

Vláda nad Moravou byla úzce spojena s ovládním důležitých hradů. Jejich dobývání bylo hlavním cílem franckých tažení. Jen málokdy ale bylo úspěšné (Goldberg 2004, 69-70). Obranu rozsáhlých pevností jistě obstarávali převážně profesionální, zde trvale usídlené jednotky. Ozbrojenci rozptýlení po venkově mohli (snad kromě posílení hradských posádek) sotva při obraně země sehrávat větší úlohu.

Přinejmenším ve druhé polovině 9. století Moravané organizovali pravděpodobně každoroční výpady do sousedních regionů. Nesmíme přitom zapomenout, že písemné prameny zachycují převážně jen ty za jižní hranici. Vedle profesionálních jednotek se těchto tažení bezpochyby ve velké míře účastnilo i ozbrojené svobodné venkovské obyvatelstvo. To však netvořilo pouze druhořadou infantérii ale také jízdu. Lze se tedy domnívat, že zbraně mimo centra nesouvisí primárně s lokálními vojenskými konflikty ale právě s účastí na velkých militárních akcích moravského panovníka a jeho *optimates*.

Organizace vojenských výprav a cvičení, bez níž by armáda složená ze sedláků nebyla více než nepoužitelným chaotickým houfem, vyžadovala alespoň základní teritoriální organizaci, založenou pravděpodobně na síti hradišť. Otázka míry teritorializace vlády – tedy rozdělené území Velké Moravy na stabilní správní celky s hradským centrem – je ovšem na základě archeologických pramenů jen obtížně řešitelná (nejnov. Procházka 2008, 95). Účastí širokých vrstev obyvatelstva na ofenzivních akcích se Moravané neodlišovali od svých západních sousedů. Rozdíl lze spatřovat v tom, že v karolínské říši se armáda od 8. století vytvářela z vojáků organizovaných ze svých panství jednotlivými šlechtici či církevními institucemi. Branná povinnost se rovněž týkala pouze *liberi homines*, kterých však povážlivě ubývalo a byli již podřízeni pozemkové vrchnosti (Reuther 2006, 262). Se znevůličováním lze mj. spojit i mizení zbraní z hrobového inventáře (Steuer 1997, 283-284). Omezená dostupnost kvalitních zbraní zaznává i v nařízeních karolínských kapitulářů (Last 1972, 79). Vojenské výboje plánované vždy jen do jisté části roku zdaleka nemusely zatěžovat hospodářský systém v takové míře, jak by se mohlo zdát. Ve franckém prostředí se branná povinnost vázala jen na některé členy komunit, což lze důvodně předpokládat i na Moravě.⁸ Vedlejším efektem pravidelné účasti na vojenských výpravách, kde se obrazně řečeno protínalo centrum s periferií, bylo především vytváření sítě sociálních vztahů, po níž se šířila kulturní

⁸ Pro západní Evropu Innes 2004, 143-153; Halsall 2003, 71-110; pro Uhry 11. století Krzemińska – Třeštík 1982).

homogenita, pocit přináležitosti ale snad i christianizace a zásobování panovnického aparátu daněmi. Lokální zástupci pak ze vztahu k centru mohli odvozovat svou prestiž v domácích poměrech. Mělo však válečnictví i nějaký ekonomický impact?

Ekonomická sféra

Pochopení toho, jakým systémem vlastně Velká Morava byla, úzce souvisí s pochopením smyslu rozsáhlých centrálních opevněných „Burgstädte“ – jistě jáder politické a symbolické integrity útvaru. Svou velikostí směle konkurují nejvýznamnějším centrům západní části střední Evropy a v západoslovanském prostředí nemají ani později konkurenty (srov. obr. 6).⁹ Velkomoravská centra se však evidentně neřídila jedním vzorem a výrazně se jedno od druhého odlišuje. První ze série otázek (která je současným hitem v evropských „protourbánních“ studiích) je vztah center k zemědělskému zázemí, tedy ke zbytku moravského útvaru. Jednalo se *spíše* o subsistenčně nezávislé „ostrovy“ elity nebo *spíše* o úvary úzce provázané s okolním rurálním prostředím? A pokud ano, na jakých principech?

Do hry bohužel vstupují významné neznámé: 1) sociální a profesní profil obyvatelstva center, tzn. jak velký byl podíl lidí vyvázaných ze zemědělské produkce; 2) produktivita dobového zemědělství, která mohla výrazně kolísat nejen v závislosti na lokálních přírodních podmínkách ale i na ekonomické motivaci producentů. Argumentem pro snahu o alespoň částečnou subsistenční soběstačnost mohou být agrární sídliště zahrnutá do mimořádně rozsáhlé opevněné aglomerace Staré Město-Uherské Hradiště (Galuška 1998). I ostatní centra byla obklopena hustou sítí agrárních sídlišť (Poláček 2008; Dresler – Macháček 2008; Galuška 2008a), nejsme ale schopni vymezit jejich majetko-právní vztah k centru. Lze předpokládat, že poměrně velkou roli jako pracovní síla sehrávali lidé osobně nesvobodní, přivedení alespoň z části z cizích území jako váleční zajatci.¹⁰ Jistou roli v zásobování mohly, především za vlády Svatopluka, sehrávat i tributy odváděné z podrobených území (zřejmě z Čech, Srbska, Malopolska). Jak ukázal Timothy Reuter, výše tributů obvykle nebyla zanedbatelná a předmonetární společnosti ji zpravidla odváděly v dobytku či koních (Reuther 2006, 231).

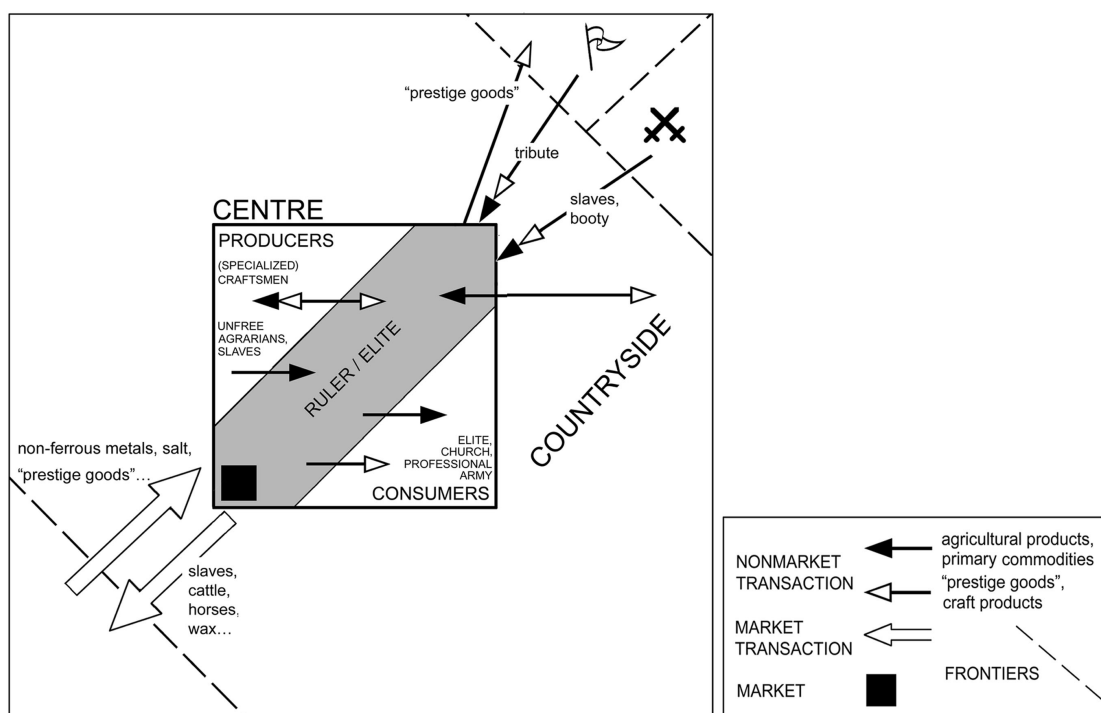
To ale jistě neznamenalo, že by svobodné venkovské obyvatelstvo bylo z povinností vůči ústřední moci plně vyvázano. Lze důvodně předpokládat odvádění pravidelné každoroční daně (Třeštík 1997, 293-296), v úvahu připadá i podíl na výstavbě fortifikací. Z výše uvedených důvodů lze ale pochybovat o možnosti výraznějších organizačních zásahů panovnického aparátu do komunit svobodných Moravanů, což může vysvětlovat i to, proč v jádru Velké Moravy chybí specifická profesní toponyma spojovaná s tzv. služebnou organizací, která známe z pozdějšího období z Čech, Polska a Maďarska (Krzemieńska – Třeštík 1967; 1982). Byl bych proto osobně skeptický k hypotéze velkých násilných přesunů domácí populace do zázemí center (Dresler – Macháček 2008, 323). Nemůžeme vyloučit, že „urbanizace“ probíhala také z přebytků domácího obyvatelstva (srov. Cohen 1978, 42).

Všechny zmiňované formy zásobování jsou ale pro panovnický aparát značně organizačně náročné. Podstatně efektivnějším řešením by jistě byl fungující trh. Co víme o formách směny na Moravě? Řada autorů, kteří se tématem zabývali, jednoduše slučuje dvě sféry pohybu komodit, které spolu ve skutečnosti mohly souviset jen zprostředkovaně: dálkový a vnitřní obchod. O intenzivním zapojení Velké Moravy do sítě raně středověkých dálkových cest nemůže být sebemenších pochyb. Zásadní význam mělo pro Moravu jistě

⁹ K hradům celkově Staňa 1985; Procházka 2008; ke Starému Městu-Uherskému Hradišti - Galuška 1998; k Mikulčicím – Poláček 2007; 2008; k Pohansku u Břeclavi – Macháček 2007; k Nitře - Bednár 2001, všude další literatura. Odhady počtu obyvatel: Staré Město-Uherské Hradiště – 3-5 tisíc (Galuška 2008b, 95); Mikulčice – 1-2 tisíce (Poláček 2008, 265); Pohansko u Břeclavi ca 1 tisíc (Dresler – Macháček 2008).

¹⁰ V písemných pramenech - Havlík 1978, 51-54; k archeologické identifikaci na pohřebištích – Dostál 1982, 197-198; Štefan forthcoming).

napojení na dvě evropské cesty: O východozápadní podunajské nás nejlépe informuje celní tarif z Raffelstetten z let 904/905 zaměřený především na drobný obchod se solí. Po Dunaji se podle něj pohybovali nejen drobní bavorští obchodníci směřující „ad mercantum Marahorum“, ale především, jak se dočteme na konci dokumentu, i Židé a ostatní profesionální obchodníci, kteří měli u Lince platit clo „jak z otroků, tak z jiných věcí“ (MMFH IV, 114-119, Koller 1995). Komunikace směřovala přinejmenším ve 2. pol. 9. století dále po Dunaji, což vyplývá z diplomatického pokusu Arnulfa o embargo na sůl (892), kterou Moravané dováželi z území Bulharů (Ann. Fuld., MMFH I, 119). Dále cesta pravděpodobně směřovala na území Bulharů a do Byzance (McCormick 2001; 553-557; 2002, 172). O moravských kontaktech na východ však bohužel víme velmi málo, i když mohly sehrávat dosti důležitou roli. Po druhé významné cestě putoval Konstantin s Metodějem při svém prvním odchodu z Moravy, či zajatí kněží v Životě sv. Nauma. Jednalo se o starou jantarovou cestu, jejíž průběh nedávno rekonstruoval Michael McCormick na základě nálezů byzantských a arabských mincí. Cesta začínala na nejvýznamnějším středomořském trhu v Benátkách, jehož rozkvět opřený o obchodní prostřednictví mezi Evropou a rozkvétajícím arabským světem začíná ve 2. polovině 8. století, pokračovala přes Julské Alpy a v Podunají končila u antického Carnunta, kde se napojovala na Dunaj a její cílovou destinací byla proti proudu Moravy právě dnešní Morava. Dále na sever již nepokračovala (obr. 7, McCormick 2001, 369-384, Map. 12.6, 12.7; 2002, 174n.). Intenzivní vztah Moravy s Benátkami přesvědčivě dokládají písemné prameny (Leciejewicz 1997). Expanzi Svatopluka do Panonie v 80. letech 9. století lze snad mj. spojit také se snahou kontrolovat ve větší míře její průběh.

Obr. 5. Pokus o modelové schéma směnných vztahů na Velké Moravě. Uvnitř společnosti pravděpodobně převládaly netržní směnné mechanismy jako redistribuce a „gift-giving“. Lze předpokládat, že se tržní transakce uplatňovaly především ve sféře dálkového obchodu, jehož prostřednictvím na Moravu vstupovaly nedostatkové a prestižní komodity, které byly dále redistribuovány. Dalším zdrojem příjmů byla válečná kořist a tributy.

Z tohoto pohledu má zvláštní nahuštění největších aglomerací Velké Moravy na dolním toku Moravy a Dyje, tedy levobřežních přítoků Dunaje - které je ze správného hlediska nevýhodné - svou jasnou logiku. Všechny ležely bezprostředně na řekách, které byly v raném středověku bezpochyby splavné.¹¹ Rozsáhlá „Burgstädte“ tedy jistě mj. sloužila, řečeno slovy Karla Polanyiho jako „port of trade“.¹² Kontrola dálkových cest patří z mezikulturní perspektivy k univerzálním znakům raných států a může být také jednou z hlavních příčin etablování centrální autority. Ten kdo kontroluje tok exkluzivních předmětů může generovat klientární systém, či užívat za souhlasu ostatních za účelem zajištění bezpečnosti komunikací vojenskou sílu (např. Cohen 1978, 44-45; Claessen 2006, 220). Totožnost jména politického útvaru s názvem hlavní komunikační tepny pro Moravu tedy zřejmě nebyla náhoda. Neuralgický bod představovala oblast okolo Carnunta, resp. okolo dnešní Bratislavy. Zde vstupovaly obě Evropské magistrály na území Moravy. Archeologicky je význam tohoto bodu jasně doložen koncentrací hradišť na katastru Bratislavy a Děvína (obr. 1).

Přestože rozsah moravského obchodu s lidmi nebudeme zřejmě nikdy přesněji vyjádřit, lze předpokládat, že nejdůležitějším vývozním artiklem Moravanů byli otroci, získávaní prostřednictvím expanzivních výprav z dosud nechristianizovaných slovanských oblastí na severu a na východě. Poptávka po nich narůstala od konce 8. století úměrně prosazování zákazů zotročování a prodeje křesťanů. Hlavním odbytiště představovala v 9. století arabská severní Afrika a Přední Východ, kam se nešťastníci dostávali především prostřednictvím Benátek (detailně McCornick 2001, 734-755; 2002; Třeštík 2001, 106-109; Galuška 2003).¹³ Raffelstettský celní tarif pak jednoznačně říká, že otroci z Moravy směřovali i na západ. Svědectví nepočetných (v dobovém evropském kontextu však poměrně reprezentativních) písemných pramenů dokresluje archeologické nálezy pout (Galuška 2003) a snad i zmíněné zvláštní pohřby, koncentrující se na hlavních hradištích (Štefan forthcoming). Obchod s lidským neštěstím tedy zřejmě hrál na Moravě stejnou roli jako o století později v Čechách (Třeštík 2001). Lze samozřejmě předpokládat i další „primární“ vývozní komodity jako dobytek, koň a vosk (Johanek 1987 32-44); pravděpodobně ale hrály menší roli.

Co bylo protihodnotou? Jednu z nejvýraznějších archeologických nálezových kategorií na Moravě tvoří šperky specifického stylu z barevných kovů. Ve velkém počtu jsou nalézány především v rámci hrobových výbav. Podstatná část z nich jistě pochází z domácích dílen. Pokud ale víme, stříbro, zlato, měď ani olovo se na Moravě netěžilo.¹⁴ Tajemství se bohužel stále vznáší nad otázkou, v jaké formě barevné kovy na Moravu přicházely. Hypotéza o roztavování cizích mincí dosud není podložena žádnými archeologickými doklady. Jistě lze tedy říci jen to, že barevné kovy vstupovaly do systému zvnějšku. Dalšími doloženými

---

¹¹ Jak jednoznačně dokládají nálezy člunů v Mikulčicích. Největší měřil téměř 10 m (Poláček et al. 2000, 302-307). Z větší části po vodě probíhal transport kamene na stavbu opevnění na Pohansku, který byl těžen západně od Mikulčic. Kvalifikovaný odhad počítá z transportem 13 500 tun kamene na vzdálenost ca 45 km (Macháček et al. 2007).

¹² V tomto smyslu pro Pohansko u Břeclavi již Macháček 2007, 488-491, tamtéž srovnání struktury Pohanska se severskými emporiemi.

¹³ Podle Života sv. Nauma byli kněží slovanského ritu prodáni po smrti arcibiskupa Metoděje r. 885 na Moravě židovským obchodníkům, kteří je odvedli do Benátek a chtěli znovu prodat. Nebýt byzantského diplomata, který je vykoupil, jistě by dále směřovali na trhy arabského světa. O rozsahu jevu (jistě jen řádově) informuje Život sv. Metoděje. Budoucí arcibiskup si měl při svém prvním odchodu z Moravy na Rostislavovi a Kocelovi místo odměny vyžádat propuštění devíti set zajatců. O odvádění zajatců z Panonie Moravany hovoří stížný list bavorského episkopátu z r. 900.

¹⁴ Slovenská literatura někdy počítá s exploatací ložisek na středním Slovensku (např. Ruttkay 1997, 149, 153). Jedná se ale jen o málo pravděpodobnou a ničím doloženou domněnku. Pokud víme, v karolínském období byla ve střední Evropě využívána jen ložiska v Harzu (Blanchard 2001, 514-516, 518). S obnovením antické těžby stříbra v Sedmihradsku se počítá až od 12. či 13. století (Wollmann 1999).

importovanými komoditami byly drahocenné látky jako hedvábí a brokát, exkluzivní zbraně, skleněné nádoby, obecně tedy prestižní zboží.¹⁵

Hlavní moravská *civitates* ale neplnila pouze úlohu koncové destinace dálkového obchodu ale soustřeďovala i podstatnou část neagrární produkce. Přestože jen obtížně posuzujeme rozsah a organizaci zdejší řemeslné výroby můžeme zde bezpečně doložit výrobu šperků, zbraní, kovových a kostěných nástrojů, exkluzivní keramiky atd.¹⁶ Tento obraz kontrastuje se situací ve venkovském prostředí, odkud prozatím doklady neagrárních aktivit s výjimkou zpracování železa (především hutnictví) chybí.¹⁷ Všechny zmiňované kategorie výrobků ale na venkově ve velkém počtu nacházíme. Jakými směnnými mechanismy sem tedy z center pronikaly?

Zmínky o „trhu Moravanů“ v Raffelstettském celním zákoníku či tzv. Anonymní arabské relaci jsou obvykle bez hlubší analýzy spojovány s pravidelným vnitřním trhem (např. Třeštík 1973; Poláček 2007, 513). Dobře známým problémem, který se ale této koncepci ihned staví do cesty, je absence jak domácího mincování Mojžírovců, tak zlomkového stříbra známého ze severní části Evropy – tedy obecně všeobecného směnného prostředku. Představa, že nějaké „peníze“ prostě musely existovat vede archeology k hledání „předmonetárních platidel“. Obvykle jsou takto interpretovány tzv. sekerovité hřivny, které se koncentrují na hradištích (např. Bialeková 2000). Jejich velikost však výrazně kolísá a mnohem pravděpodobněji se jednalo o polotovar určený k dalšímu zpracování (Urbańczyk 2008, 156-157; Poláček 2008, 286). Užívání mincí však bylo v 9. století zřejmě značně omezené i v sousední východofrancké říši; s plnou monetarizací zde lze počítat teprve od 10. století. Velkomoravští panovníci tedy nebyli k ražbě mincí příliš stimulováni ani zvnějšku.¹⁸ Žádný všeobecný směnný prostředek tedy pravděpodobně na Moravě neexistoval.

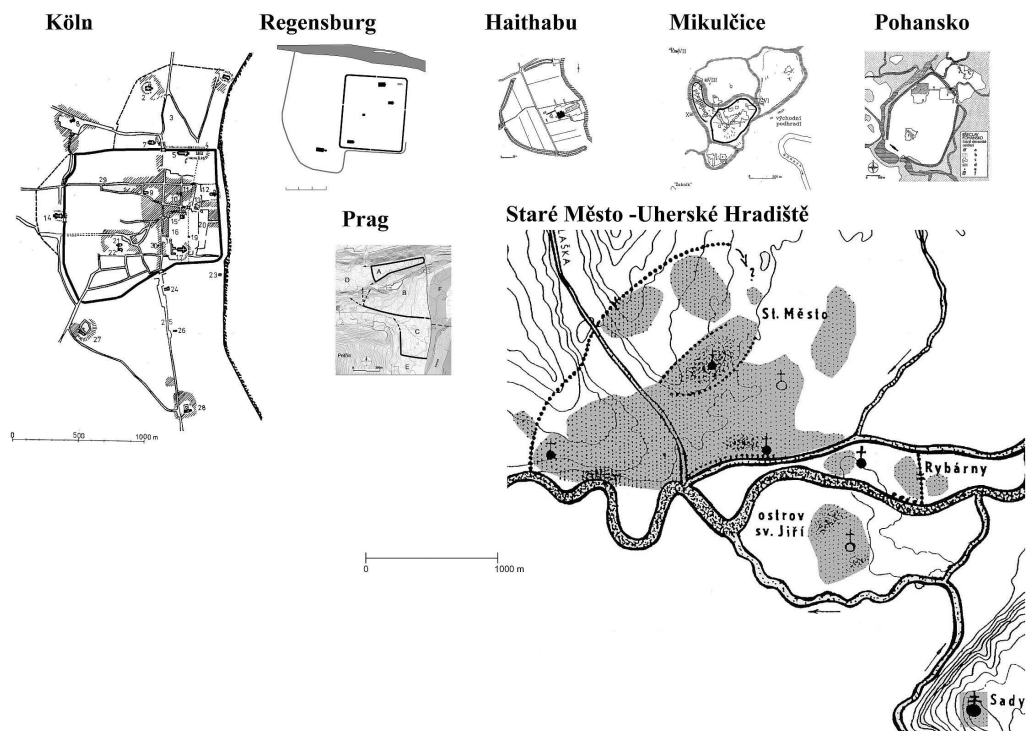
---

¹⁵ K archeologické identifikaci importů Poláček 2007, 502-511.

¹⁶ Velký rozsah zpracování železa i barevných kovů lze předpokládat ve Starém Městě – Hrubý 1965; Galuška 1998, Mikulčicích – Poláček 2008, Nitře – Bednár 2001 a Pobedimi – Vendtová 1969. Méně výrazně na Pohansku u Břeclavi – Macháček et al. 2007b.

¹⁷ Tématu neagrární výroby mimo centra bohužel dosud nebyla věnována systematická pozornost. Pokud evidenci dokladů na Moravě porovnáme se soudobou franckou říší můžeme konstatovat jasný rozdíl. Právě v 8. a 9. stol. se zde specializovaná řemeslná produkce přesouvá ze starých antických *civitates* do venkovských produkčních center spojených s systémem karolínského velkostatku (Henning 2007, 14-17).

¹⁸ Mapa franckých mincoven 9. stol. např. Blanchard 2001, Mp. 15.1. Tomu odpovídá i celkový velmi malý počet mincovních nálezů z oblastí východně od Rýna. Lze dokonce předpokládat, že se zde dosud ani neodváděly pravidelné peněžní dávky (s literaturou Hartmann 2002, 245-251). Významný klášter ve Fuldě zaplatil ještě roku 826 za směnu pozemků osmi meči, pěti oděvy, čtyřmi kusy dobytka a dvěma páry náušnic (Steuer 1999, 561).

Obr. 6. Srovnání velkomoravských hradů s významnými centry tehdejší Evropy (podle různých autorů).

Ekonomická antropologie i raně středověké písemné prameny evidují rozsáhlou sféru pohybu komodit, která nefunguje na principu nabídky a poptávky ale na netržních principech jako je redistribuce, či obdarování (např. Polamy 1968; Moreland 2000; Curta 2006). Jen ve středoevropském prostředí bychom těchto příkladů našli celou řadu.¹⁹ Tím nemá být řečeno, že na Moravě 9. století vůbec neexistovala směna vyrovnávající lokální přebytek a nedostatek v zemědělské, či běžné řemeslné produkci. Na provozu mezinárodního „trhu Moravanů“ ale zcela jistě neparticipovalo běžné obyvatelstvo. Organizoval a kontroloval ho panovník prostřednictvím svého aparátu, stejně jako sféru specializované řemeslné produkce, která se soustřeďovala do center, kde byly produkty zdejších dílen z části konzumovány elitami, z části proudily ven. Běžná populace panovnickému aparátu jistě poskytovala pravidelné daně, které rovněž mohly být chápány ve smyslu „darů“ (např. Curta 2006, 685; Claessen 1978, 552). Velkomoravská centra tedy nebyla vrcholně středověkými městy provázanými se zemědělským zázemím prostřednictvím trhu ale sídlem militarizované elity, kontrolující složitý systém redistribuce. V tomto smyslu ale nebyly v rámci karolínské Evropy žádnou raritou. I na podstatně rozvinutějším Západě probíhalo zásobování vládnoucího aparátu především na principu odvodu naturálních dávek (Henning 2007). Od uspokojivého pochopení komplikované struktury moravských *civitates* jsme však stále dosti vzdáleni.

Velká část komodit – a mezi nimi jistě především ty prestižní – se tedy zřejmě pohybovala v rámci „ekonomie vzájemného obdarování“. Můžeme říci, že základem sociopolitické integrity velkomoravského systému byla složitá přeměna válečné kořisti

¹⁹ Zmíňme obdarování družiny zlatem, stříbrem a drahocennými šaty uváděné v nejstarších českých legendách, třítisícovou armádu, které podle Ibrahíma Ibn Jákuha polský Měšek poskytoval oděv koně a zbroj, podle Života svatého Metoděje si budoucí světec od Rostislava ani Kocela nechal při svém odchodu zlato, stříbro ani jinou věc ale světil jim slovo evangelia bez zisku. Mnoho příkladů tohoto druhu pro karolínské prostředí nejnověji shromáždil F. Curta. Karolínská panovníci pravidelně darovali oděvy, opasky, stříbro, zlato koně, šperky, a další prestižní komodity (Curta 2006).

v prestižní předměty, které zpětně sloužily k zajišťování loajality panovníkových elit i běžného obyvatelstva, které si zřejmě dosud ve velké míře zachovalo svobodné postavení. Modelově lze předpokládat, že skutečné tržní mechanismy se ve větší míře uplatňovaly pouze rámci dálkové směny (obr. 5). Panovnícký aparát z řízení a kontroly systému jistě odvozoval podstatnou část své legitimacy.²⁰ Z této perspektivy je poměrně pravděpodobná domněnka, že mladší lokality typu Pohansko představovaly panovníkův pokus o emancipaci a vytvoření vlastního kapitálu (Macháček 2007a, 362-368; 2007b). Panovník byl totiž jinak uvnitř svého *regna* odsouzen k permanentnímu obdarovávání na všechny strany. Tento extenzivní systém fungoval, pokud byl na jedné straně zajištěn pravidelný přísun kořisti z vnějšku a na druhé straně fungovala její transformace v loajalitu. Velká Morava se tedy v tomto ohledu zřejmě velmi podobala prvním vývojovým fázím ostatních středoevropských států (srov. Zemlička 1995; Třeštík 1997, 296; Třeštík 2001; Sláma 2001). K přechodu k systematické exploataci vnitřních zdrojů zde již nedošlo. Velká Morava totiž svou první vážnou strukturální krizi nepřežila.

Proč zanikla Velká Morava?

Magnetismus fenoménu „úpadku a pádu“ funguje u Velké Moravy stejně spolehlivě jako u jiných náhle zaniklých společností (srov. Tainter 1988; Yoffee 2007, 131-160). Všichni autoři, který se Velkou Moravou zabývali se přirozeně vyjadřovali i k otázce jejího zániku. Při nezbytné charakteristice toho, co zánikem Velké Moravy vlastně rozumíme, tedy již můžeme odkazovat na řadu samostatných studií, které důkladně analyzovaly dostupné písemné i archeologické prameny.²¹

Celkové vyznění písemných zpráv zřejmě nejlépe vystihují slova Reginona z Prümu, který svou kroniku dokončil r. 908: „*Asi v tu dobu zemřel též Svatopluk, král moravských Slovanů, muž mezi svými nejrozvážnější a duchem nejbystřejší. Jeho království drželi jeho synové nešťastně po krátkou dobu, neboť Uhři vše do základů zpusťovali.*“ Regino tak explicitně zdůrazňuje dva momenty. Smrt Svatopluka r. 894 a následné nástupnické boje mezi jeho syny v krátkém čase připravují Moravu o všechny výsledky předchozí expanze. Postupně přichází o formálně ovládané Čechy, Panonii, Srbsko i Potisí, o postavení Vislanska nic nevíme. Roku 899 se Mojžírovi II. podařilo nad bratrem zvítězit a situaci na Moravě se pokouší stabilizovat. Prostřednictvím papežských legátů obnovuje domácí církevní organizaci a snad prosazuje svůj vliv i v bavorské Východní marce. Hlavní podíl na pádu Moravy připisuje většina dobových autorů Maďarům, kteří od 80. let pronikají do Karpatské kotliny a zpočátku těží z lavírování mezi Moravany a Franky. Reálnou hrozbu začínají pro Moravany představovat zřejmě teprve r. 901, kdy je z iniciativy Mojžíra II. po mnoha letech znovu uzavřen mír s Bavorskem a společný postup na krátký čas situaci v Podunají stabilizuje. Roku 902 je maďarský útok na Moravu odražen. Zřejmě roku 904 vzniká Raffelstettský celní tarif, z něhož ovšem o situaci v jádru Moravy vyčteme jen to, že „trh Moravanů“ dosud existoval a byl Podunajím spojen s Bavorskem. Většina současných autorů klade zánik samostatného moravského *regnum* do let 905 či 906. *Gesta Hungarorum* ze 13. století spojují ovládnutí země s Nitrou, hypoteticky se tedy předpokládá, že právě zde mohlo dojít k rozhodující bitvě v níž mohlo zahynout jádro moravské elity a s ním snad i Mojžír II. (Třeštík 1987, 41-42; Třeštík 1991; Wihoda 2005). Osudové bitvy u Bratislavy roku 907, v níž byli Bavoři na hlavu

---

²⁰ „Military power depended upon a chieftains' ability to bind warriors to himself by ties of loyalty. And this could best achieve by liberally sharing out of his wealth, thus comming those who accepted it to make some repayment, be that in the form of reciprocal gifts, military service or something else“ (Hedeager (1993, 122).

²¹ Analýza písemných pramenů nověji zejm. – Třeštík 1987; Třeštík 1991; Wihoda 2005; Měřínský 2006, zejm. 908-967; k dnešnímu rakouskému Podunají nově Zehetmayer 2007; Diesenberger 2007. Analýza především archeologických pramenů Měřínský 1986; Kouřil 2003; Kouřil 2008; Štefanovičová 2008; Nevizánsky 2008; Ruttikay 1997. Vše s prameny a další literaturou.

poražení a která otevřela prostor maďarským nájezdům do nitra Evropy, se již Moravané každopádně nezúčastnili. Morava jako politickou jednotku s vlastní reprezentací mizí a v pramenech 10. století se objevuje již jen jako reminiscence.

Každé z jader původní Moravy čeká jiný osud. Východní část s centrem v Nitře se již v průběhu 10. století stává integrální součástí uherského panství, které se po bitvě na Lechu r. 955 postupně transformuje v raně středověký stát. I když chronologii i konkrétní formy pronikání Maďarů na území dnešního Slovenska lze dosud jen obtížně specifikovat, hlavní centra jako Nitra či Bratislava (plynule?) přechází do struktur uherského státu a poměrně početné hrobové nálezy svědčí o postupném usazování nových příchozích mezi domácí populací (Štefanovičová 2008; Nevizánsky 2008; Fusek 2008).

Definitivní zánik integrovaného moravského útvaru ale jistě souvisí především s osudy jeho západní části na dnešní Moravě. Pro celé 10. století disponujeme jen několika nejasnými písemnými zmínkami, které neumožňují jednoznačnou interpretaci. Moravská identita jistě nezaniká úplně. Ještě před definitivním připojením území k Čechám na počátku 11. století vystupují ze tmy jacísi Moravané, šlo však zjevně o lokální elitu bez centrální autority (Wihoda 2005). Drastický úpadek geopolitického významu Moravy konvenuje s archeologickým obrazem, který ukazuje na výrazné snížení předchozí socioekonomické komplexity. Nejdůležitějším ukazatelem jsou rozsáhlé aglomerace v jižní části Moravy (Mikulčice, Staré Město-Uherské Hradiště, Pohansko). Všechny atrofují na nevelká rurální sídliště, fortifikace nejsou obnovovány, naprostá většina církevních staveb zaniká, z pohřebišť zcela mizí doklady elity (Měřínský 1986; Měřínský 2008; Galuška 2008b). Dynamiku úpadku ale nelze s ohledem na problémy s chronologií v rámci 10. století přesněji vyjádřit. Teprve v 11. století jsou v nevelké vzdálenosti od nich zakládány podstatně menší přemyslovské správní hrady (Jan 2005). V agrárním zázemí bývalých aglomerací se ovšem depopulace nijak výrazně neprojevuje. U řady sídlišť i pohřebišť lze doložit plynulé pokračování (Dostál 1966, 92-94; Ungerman forthcoming). I odsud však zcela mizí militária a náročnější šperk. Jediným z významných velkomoravských hradišť, které nezažívá v 10. století dramatický úpadek centrálních funkcí je na sever vysunutá Olomouc kam se zřejmě přesouvá i těžiště jistě silně oslabené církevní správy (Bláha 2001; Jan 2005, 21). Na střední a jihozápadní Moravě, tedy mimo původní jádro přežívají (často v redukované podobě) i některá z dalších menších hradišť (soupis nově Měřínský 2008; Kouřil 2008, 123).

Základní učebnicové konstatování, že zánik Moravy nějak souvisí s expanzí Maďarů do Podunají lze těžko zpochybnit. Má ovšem podobnou explikační hodnotu jako tvrzení, že zánik Západořímské říše nějak souvisí se vpády barbarů. Stejně jako každý historický jev byl bezpochyby i definitivní rozklad *regnum Moravorum* důsledkem více faktorů, které nastupovaly v různém čase a dohromady skládaly komplikovaný kauzální řetězec. Pokusme se tedy o zvážení jejich významu a vzájemné provázanosti.

Dobytí center

Jak již bylo řečeno, o tom co se v osudových letech 905 či 906 na Moravě vlastně stalo neříkají písemné prameny téměř nic. Většina badatelů dnes hypoteticky rozkládá předpokládanou vojenskou porážku Moravanů maďarskými oddíly na dvě dějství. V prvním měla v přímém střetu někde u Nitry zahynout moravská elita, v druhém se pak měla agrese Maďarů obrátit na hlavní centra v Pomoraví. Tato konstrukce má svou logiku. Mohutně opevněná velkomoravská centra celá desetiletí úspěšně odolávala pravidelným, dobře organizovaným franckým výpravám (srov. Goldberg 2004). Náhlému podlehnutí všech hradů kočovníkům ozbrojeným především luky a šípy, tedy zřejmě předcházelo nějaké oslabení. Dosavadní absence nálezů militárií spojovaných s Maďary na slovenských lokalitách vedla některé autory k domněnce, že výsledek předpokládaného střetu u Nitry mohla zapříčinit

předchozí dobrovolná kapitulace nitranské elity, která následně oslabila příchozí oddíly z Pomoraví (Štefanovičová 2008, 140-141; Kouřil 2008, 117). Jde však jen o řetězení domněnek.

Na rozdíl od Slovenska se z moravských hradišť podařilo shromáždit poměrně početnou kolekci militárií, které jsou dávány do přímé souvislosti s jejich dobýváním maďarskými oddíly na počátku 10. století (Kouřil 2003; 2008). Nejpočetnější komponentu tvoří rombické a deltoidní hroty šípů spojované s reflexním lukem, další artefakty jsou pouze jednotlivostmi. Zastoupení hrotů na jednotlivých ústředních lokalitách se však výrazně různí. Zatímco v případě Mikulčic lze o dobývání Maďary důvodně uvažovat, na Pohansku, a ve Starém Městě-Uherském Hradišti pro to postrádáme přesvědčivé doklady.²²

To, že Maďaři na počátku 10. století alespoň některá moravská centra dobyli, je poměrně pravděpodobné. Zcela jistě ale neusilovali o jejich dlouhodobou kontrolu a už vůbec ne o anexi dnešní Moravy ke svému panství. Naprosto zde chybí hroby se signifikantním inventářem, které by svědčily pro jejich delší působení (Kouřil 2003; Kouřil 2008, 131; Měřínský 2008). Jádru Moravy tedy zřejmě patřilo k zónám, z nichž si chtěli prostřednictvím drancování pouze zajistit spojenectví a pravidelný přísun tributu (srov. Diesenberger 2007, 34-35). Likvidace celé struktury Moravy tedy nebyla v jejich zájmu. Krátkodobé útoky, kterých Morava zažila celou řadu, tak samy o sobě nemohou uspokojivě vysvětlit, proč „moravský projekt“ již nebyl alespoň ve skromnější míře obnoven.

Likvidace elit

Hlavní integrující složkou Moravy jako politické jednotky byla bezpochyby nejvyšší elita obklopující panovníka. Na počátku 10. století muselo být navíc silně zakořeněno spojení centrální autority s dynastií „Mojmírovců“, vládoucí již čtvrtou generací. Likvidace jádra moravské identity tak mohla pro celý systém znamenat totéž, co bitva u Bratislavy o rok později pro rakouské Podunají; vyvraždění velké části bavorské šlechty a následné nájezdy měly za následek desintegraci území a ústup bavorské hranice na západ (Zehetmayer 2007, 28-29). Jiným scénářem s podobným efektem je samozřejmě vyvraždění moravské reprezentace při dobývání hlavních hradů.

Mýtická bitva „někde u Nitry“ sice v naší historiografii pevně zapustila kořeny, právě proto si však stojí za to občas připomenout, že se zakládá na pramenech, které jsou za jiných okolností považovány za málo důvěryhodné. Stejně tak nevíme nic o dalších osudech „Mojmírovců“. Pro hromadné vraždění přinejmenším ve Starém Městě a na Pohansku prozatím archeologické nálezy nesvědčí. Obraz nájezdy oslabené země zmítané boji o dědictví vyvražděné elity sice vždy zůstane jedním z hlavních favoritů, znovu se ale otevírá otázka po důvodu rezignace na obnovení systému.

Ekologické faktory

Všechny tři nejrozsáhlejší aglomerace Velké Moravy (Mikulčice, Staré Město-Uherské Hradiště, Pohansko) byly situovány v rovinatém nivním terénu na velkých vodních tocích (s literaturou Poláček 1999b; Macháček et al. 2007). Pro koncentrované politické jádro moravské společnosti tedy mohly představovat nerozložené riziko rozsáhlé či opakované povodně. Archeologické doklady záplavových sedimentů datovatelných do 9. století pochází

²² Z Mikulčic, kde se koncentrují u vstupů do hradiště (údajně především v zánikových vrstvách) jich známe 80, rozsáhlé výzkumy na Pohansku poskytly pouze 9 kusů a ze Starého Města-Uherského Hradiště známe jen dvě nejisté položky. Rombické šípky jsou známy ještě z několika dalších menších hradišť. Nezbytným interpretačním východiskem je samozřejmě výlučné spojení tohoto těchto typů šipek s maďarskými útočníky. Přestože rombický typ nepatřil na Moravě k dominantním, vyskytuje se i v několika standardních hrobech, které není důvod spojovat s Maďary (Dostál 1966, 73; Kouřil 2003, pozn. 10). Rozptyl jednoduchých rombických kusů bez odsazení hrotu je v západoslovanském prostředí poměrně široký (srov. Kempke 1991, 25-27, Abb. 15, Karte 7).

ze všech tří lokalit. V Mikulčicích bylo dokonce jedno z ramen Moravy v 10. či dokonce již v předchozím století zcela zaplaveno. Byly však tyto povodně bezprostřední příčinou definitivního opuštění těchto center, které mělo za následek drastické narušení celého socioekonomického systému Velké Moravy, jak se domnívá Jiří Macháček (Macháček et al. 2007, 306-309)?

Zaprvé řekněme, že žádné jednoznačné doklady kataklyzmatických povodní, které by tato centra na přelomu 9. a 10. století ničily dosud nebyly předloženy.²³ Ještě důležitější je ale pohled na dějiny osídlení z dlouhodobé perspektivy: pokud by povodně život v nivě Moravy a Dyje opakovaně komplikovaly, lze očekávat, že by se z těchto oblastí obyvatelstvo postupně přesunulo do výše položených regionů. Nic takového však neregistrujeme, naopak. Nejen že osídlení na bývalých centrech v rustikalizované formě přežívá ale nedaleko Pohanska vzniká v 11. století nové přemyslovské centrum Břeclav situované v nivě přibližně ve stejné nadmořské výšce, které se ve 13. století mění ve středověké město žijící dodnes. Na tzv. Ostrově sv. Jiří uprostřed nivy v bývalé velkomoravské aglomeraci Staré Město-Uherské Hradiště je ve 13. století vysazeno významné královské město. Pokud by byl život v nivě skutečně riskantní, město by se zřejmě usadilo ve vyšší poloze, kterých je v okolí Uherského hradiště dostatek. Kontinuitu lze sledovat i u okolních venkovských sídlišť. Dodejme, že pravidelné povodně spojují přírodovědci především s odlesňováním povodí, které se stupňuje až ve 13. a 14. století (Opravil 1983, 70-74).

Velká voda bezpochyby byla nepříjemným „návštěvníkem“ velkomoravských center. Lze samozřejmě předpokládat, že zdejší život krátkodobě komplikovala (Poláček 1999b, 230), sotva ale mohla být sama o sobě bezprostředním důvodem jejich společného dramatického úpadku na počátku 10. století. Vazba na dunajskou cestu jistě za normálních okolností krátkodobá ekologická rizika bohatě vyvažovala.

Desintegrace v důsledku vzniku „pozemkové šlechty“

Vedle ekonomických potíží, hledají někteří badatelé příčiny oslabení Moravy v posledních desetiletích jeho existence i v jiných systémových faktorech. Alexander Ruttkay přisuzuje neakceschopnost moravské armády při defenzivě proti Maďarům předchozí desintegraci moravské elity. Mělo k ní dojít především v důsledku přidělování pozemkového vlastnictví panovníkem jednotlivým příslušníkům elity, kteří si začali systematicky budovat vlastní hospodářské zázemí a vojenské oddíly. Stávali se tím na panovníkovi nezávislí a v rozhodujícím momentu mu pak mohli odepřít vojenskou podporu (např. Ruttkay 1997, 161; 2005; 248).

Hypotézu lze více důvodů považovat za neopodstatněnou. Písemné ani archeologické prameny pro existenci pozemkové šlechty na Velké Moravě nesvědčí (srov. výše). I kdybychom ale hypoteticky připustili, že zde k postupnému usazování elity na vlastních majetcích začalo docházet, mělo by to zřejmě pro vnitřní konzistenci Moravy spíše stmelující efekt, neboť by intenzifikovalo využívání vnitřních zdrojů. Stačí letmý pohled do karolinské francké říše, či českého a uherského království 13. století, kde bylo soukromé pozemkové vlastnictví elity základním organizační jednotkou na lokální úrovni. Přesvědčíme se, že existence pozemkové šlechty rozhodně s konceptem centrální vlády nebyla v rozporu.

Ekonomické faktory

Domnívám se, že se lze přiklonit k těm autorům, kteří spojují osudové oslabení Velké Moravy na počátku 10. století především s jejím křehkým socio-ekonomickým půdorysem založeným na permanentní expanzi (zejm. Třeštík 1987; k Čechám – Žemlička 1995). Domnívám se

---

²³ Např. na Pohansku jsou povodňové sedimenty registrovány na vnější straně valu, ale nikoliv už uvnitř hradiště - Macháček et al. 2007, 308).

však, že na základě dosavadních zjištění lze postoupit ještě o krok dále a pokusit se nabídnout i vysvětlení pro definitivní rezignaci na obnovu „velkomoravského projektu“.

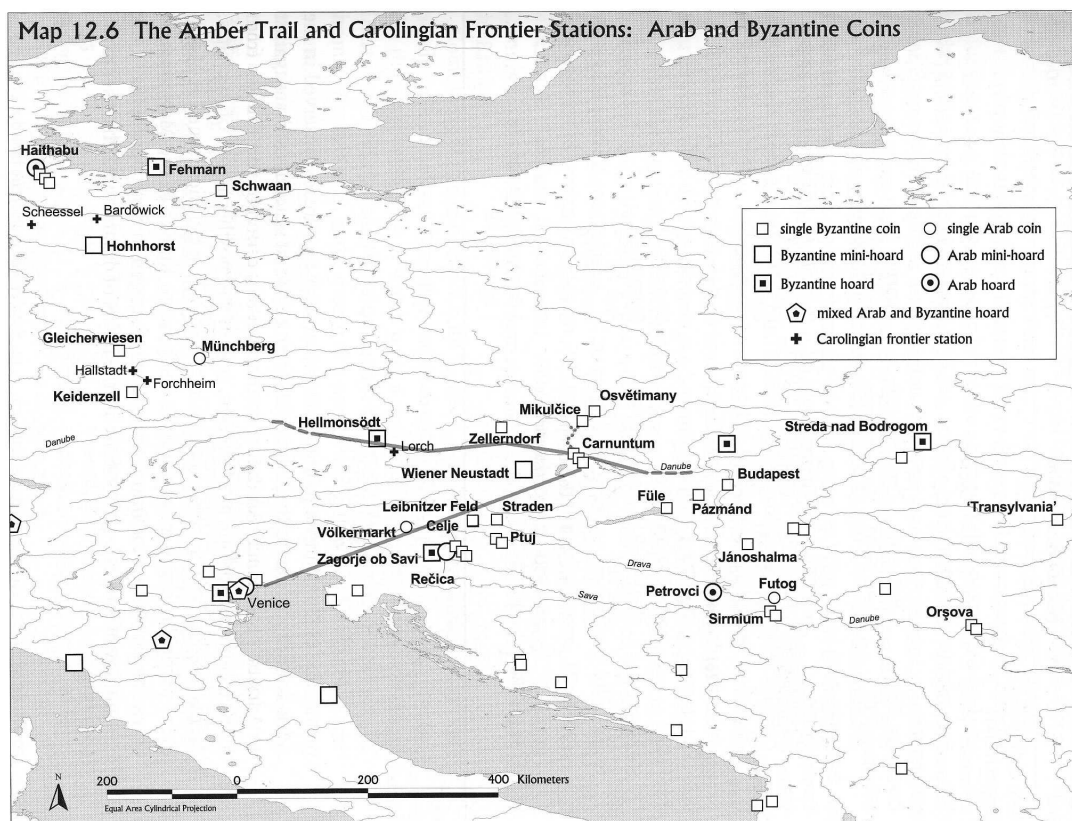
V průběhu více než dvacetileté vlády Svatopluka (871-894) se poměrně nevelké panství prvních „Mojmírovců“ na dnešní jižní Moravě a západním Slovensku dočasně proměnilo ve velký útvar zabírající rozsáhlou část střední Evropy. Všechny územní zisky však představovaly volně připojená samostatná území na poměrně nízkém stupni společenské organizace. Jinými slovy: výrazně se zvětšila sféra územní hegemonie Moravanů, oblast suverenity, jejíž budování si v raném středověku vyžadovalo obrovské investice do infrastruktury (např. Urbańczyk 2007, 58-62) se však za tak krátký čas rozšířit nemohla. I formální ovládnutí rozsáhlého teritoria však bylo podmíněno organizačně náročným vydržováním velké armády, jejíž profesionální část byla bezpochyby usídlena především na hradištích v jádru Moravy. Jejím úkolem bylo eliminovat odstředivé tendence na periferiích a uskutečňovat další expanzi.²⁴ Do výbojů a zásobování center byli zapojeni i příslušníci venkovských komunit v jádru země, za jejichž loajalitu však musel panovník zřejmě dosud poskytovat protihodnotu. Zdá se, že to, co můžeme nazvat Velkou Moravou se tedy soustřeďovalo do několika velkých *civitates*, které byly současně ústředními kasárnami, dílnami, centry církevní organizace, dálkového obchodu i redistribuce i reprezentačními sídly panovníka a nejvyšší elity. Vybudování a udržení center vyžadovalo, řečeno slovy Josepha Taintera (1988) zvyšování investic do komplexity. Výnosy investic však dosud byly pro všechny zúčastněné strany uspokojivé. První vážnou turbulenci jistě představovalo odtržení volně připojených území a nástupnické boje po smrti Svatopluka. To citelně omezilo přísun tributů, ale velikost vojenských posádek a správního aparátu dimenzovaného původně na podstatně větší útvar však zůstala stejná. Zastavení vnějších zdrojů mohlo vyvolat nespokojenost nejen v řadách bojovníků závislých na knížeti, ale i mezi svobodnými Moravany, kterým se kooperace na „státu“ přestala vyplácet. Mojmir II. se zřejmě podařilo situaci do jisté míry stabilizovat a lze předpokládat, že dříve či později by – nebýt dalších událostí – došlo k obnovení expanze. Pokud by se tak nestalo, Moravu by zřejmě brzy čekala podobná strukturální krize jako ostatní rané středoevropské státy. Mohla být překonána jedině přechodem na systémovou exploataci vlastních zdrojů (Třeštík 1987; Žemlička 1995).

Lze se domnívat, že předznamenáním definitivního konce byl pro Moravu byly již události roku 899/900. Tehdy podnikají Maďaři dvě tažení do Itálie, a hrozivě ji vydrancují. Není pochyb o tom, že putují právě po bývalé jantarové stezce, kterou v důsledku svého následného usazení v Panonii učiní na několik následujících desetiletí neprůchodnou (McCormick 2001, 372; McCormick 2002, 177-178).²⁵ Tím je uzavřena artérie spojující Moravu s benátským trhem. Tento a další problémy související s přítomností Maďarů v Podunají se snaží Mojmir II. rychle vyřešit mírem s Bavorsky roku 901, které již o rok dříve rovněž postihlo maďarské drancování. Celní zákoník z Raffelstetten ukazuje, že spojení Moravy dunajskou cestou s Bavorskem bylo ještě okolo roku 904 v provozu. To však mělo velmi rychle skončit. Rozhodující bitva u Bratislavy roku 907 má za následek přímé ovládnutí dnešního Wienerwaldu a výrazný úpadek celého středního Podunají až po řeku Enns (Zehetmayer 2007, 28-29).

---

²⁴ Několik dostupných dendrodat prozatím naznačuje, že výslednou podobu s mohutnými dřeholitými fortifikacemi s čelní kamennou plentou zřejmě získala většina hradišť teprve v poslední třetině 9. století (Procházka 2009, 274).

²⁵ I menší vojenské operace zřejmě mohly úspěšně uzavřít tradiční komunikační trasy. To zažili např. frančtí poslové směřující r. 892 k Bulharům, kteří museli díky Svatoplukově blokadě obvyklé cesty cestovat po Sávě (MMFH I, 122).

Obr. 7. Napojení Velké Moravy na síť dálkových cest (podle McCormick 2001, upraveno).

Jak jsme ukázali výše, právě oblast okolo Bratislavy na soutoku Moravy a Dunaje měla pro spojení hlavních moravských center se světem zásadní význam. Roku 907 je však na řadu dlouhých desetiletí zcela odříznut přísun všech prestižních komodit proudících sem z jihu a ze západu. Socioekonomický systém Moravy založený na složité transformaci válečné kořisti v loajalitu tím kolabuje. Rozsáhlá *civitates* napojená na Dunaj najednou ztrácí opodstatnění a začínají atrofovat. Trvalé přítomnosti Maďarů k tomu vůbec nebylo zapotřebí. Hypoteticky sice nebyl problém nadále lovit otroky někde na v povodí Visly, nebylo je ale komu prodat. Starou elitu kontrolující tok exkluzivních komodit (pokud by skutečně byla vyvražděna) mohla sice nahradit jiná nobilita. Nebylo již ovšem co kontrolovat. Vleklými vnitřními konflikty po smrti Svatopluka i předpokládanými střety s Maďary pravděpodobně Morava přišla o většinu rezerv umožňujících překlenout krátkodobé krize.²⁶ Vyhledky na obrat záporné ekonomické bilance však byly v roce 907 v nedohlednu. Investice do „velkomoravského projektu“ již nebyla rentabilní ani pro integrující elitu, ani pro běžné obyvatelstvo v jehož očích pozbyly elity svou legitimitu. Kolaps energeticky náročných správních a vojenských struktur pro něj mohl být v této situaci dokonce osvobozením (Tainter 1988, 197-199). K celkové restrukturalizaci celého systému již jednoduše chyběly jak prostředky, tak motivace.

Příslušníci družiny Moravského panovníka jistě nesdíleli jeden osud. Jak vyplývá z dikce některých pramenů, mohla již před rokem 906/7 část z nich přecházet na stranu Maďarů. Část mohla posílit družiny českých knížat, a to jistě především středočeských Přemyslovců, kteří udržovali s moravským panovníkem úzké kontakty již v 80. letech 9. století. Archeologickým odrazem intenzivních kontaktů jsou exkluzivní šperky

²⁶ Uvedme vážnou ale krátkodobou krizi na přelomu 60. a 70. let 9. století, která byla ukončena nástupem Svatopluka a následnou expanzí.

„velkomoravského“ stylu, nalézané na pohřebištích náležejících k hlavním hradům (např. Šolle 1966; Smetánka 1994). Ti, kteří zůstali přesouvají těžiště Moravy dále na sever země. Rozkvět Olomouce v 10. století zřejmě nebyl náhodný – lze předpokládat, že ležela na nové transevropské obchodní magistrále vznikající v 10. století, která spojovala španělské kalifáty s východem přes Prahu a Krakov. Jejimi pány ovšem již nebyli Moravané ale pražská knížata (Třeštík 2001).

Náčelnictví nebo stát? Stát „středoevropského typu“?

Pojmy „stát“ a „náčelnictví“ bychom ve slovníku raně středověkých lidí pochopitelně hledali marně. Oba jsou moderními taxonomickými konstrukty sociálních věd, sloužícími především k charakteristice stupně komplexity dané společnosti. Definic „náčelnictví“ a „státnosti“ je přibližně tolik jako badatelů, kteří se o jejich definování pokoušeli. Pojmy navíc nepocházejí ze stejné dílny. S kategorií „státu“ pracuje evropská historiografie již od 19. století, „náčelnictví“ vstoupilo do historických věd relativně nedávno z kulturní antropologie aby charakterizovalo společnosti s nižší komplexitou, nazývané tradičně „kmeny“, či nověji „gentilní“ společnosti. Pojem však dosud ve střední Evropě příliš nezdomácněl. Kontroverze ovšem dnes vyvolává i pojem „stát“, který někteří autoři pro označení raně středověkých útvarů odmítají jako anachronismus a navrhuji neutrální označení jako „Herrschaft“, nebo „Herrschaftsverband“ (přehledně Pohl 2006; Jarnut 2004). Kulturní antropologie oba pojmy používá především za účelem mezikulturní komparace recentních společností. Pokud však porovnáme např. klasické texty Timothy Earle (1987) a Ronald Cohen (1978), z nichž první se snaží definovat typické znaky náčelnictví a druhý znaky raného státu, zjistíme, že se charakteristiky v mnoha ohledech překrývají. Pro „společnosti na hranici“ si pak jednotliví autoři vypomáhají upřesňujícími adjektivy jako „complex“ chiefdom, či „inchoate“ state (souhrnně např. Tainter 1988, 22-38). Hledání přesného umístění Velké Moravy na nějaké absolutní stupnici komplexity tedy může být jen hrou bez jasně daných pravidel. Taková klasifikace získává hodnotu jen ve srovnání s jinými konkrétními společnostmi.

Jiří Macháček, inspirovaný kategorizací anglického procesuálního archeologa Richarda Hodgese, charakterizoval nedávno Velkou Moravu jako *cyklické náčelnictví* (Macháček 2009).²⁷ Na základě předchozího rozboru lze samozřejmě souhlasit s tím (a byli si toho plně vědomi i jiní autoři – např. Třeštík 1997, 296), že Morava 9. století nebyla útvarem srovnatelným například s karolínskou franckou říší či Čechami a Uhrami 11. a 12. století. Panovník dosud disponoval jen omezenými vlastními zdroji, v ekonomické sféře převažovaly redistributivní principy a vzájemné obdarovávání, integrita útvaru závisela na permanentní expanzi a nikoliv systémové exploataci vnitřních zdrojů. Přesnější vyjádření řady důležitých aspektů jako je rozvinutost teritorializace správy či poměr staré „gentilní“ elity nárokuje si dosud podíl na moci a nové „státní“ elity ovládané panovníkem ale dostupné prameny neumožňují. I kdybychom ale tyto charakteristiky spojovali s náčelnictvím, z hlediska stability panovnické moci jistě nebyla Velká Morava náčelnictvím „cyklickým“ (nechápeme-li ovšem jako jeden cyklus celou její existenci). Panovnická moc je dědičná, vládce je garantem mezinárodních úmluv a adresátem papežské korespondence. Přijetí křesťanství elitou je – pokud víme – trvalé a opírá se o vlastní církevní organizaci. Jen pro srovnání: takové stability dosáhly skandinávské společnosti teprve v 11. století (např. Sawyer 2004). Ve východofranckých pramenech 2. poloviny 9. století již také Morava nevystupuje jako „gens“ nýbrž „regnum“ (Bílková et al. 1967, 290-293). Zda tedy budeme Moravu 9. století nazýval

---

²⁷ Richard Hodges charakterizoval jako cyklické náčelnictví stádium, v němž se ranní anglosaští panovníci-„náčelníci“ pokoušejí trvale prosadit svou autoritu prostřednictvím přivlastnění přebytků společnosti a mobilizace vlastních zdrojů. Tyto pokusy však mají dosud pouze dočasný úspěch (Hodges 1982, 187-188). K fenoménu cyklickému střídání centralizace a desintegrace ústřední moci z perspektivy kulturní antropologie např. Earle 1991, 13; Cohen 1978, 56.

„raným státem“ nebo „náčelnictvím“ závisí jen na tom, které znaky pokládáme za směrodatné. Pro většinu kulturních antropologů by pravděpodobně kritéria typického „raného státu“ bez obtíží naplnila (srov. např. Claessen 1978).

V 60. letech 20. století se v historiografii objevil tzv. model „státu středoevropského typu“. Vychází z konstatování základní strukturální podobnosti Čech, Uher a Polska v 11. a 12. století. Jeho charakteristika by se dala shrnout do tří bodů: 1) panovník je vrchním vlastníkem lidí a půdy, žádné velké pozemkové vlastnictví šlechty neexistuje; elita se fakticky překrývá s panovníkovým správním aparátem, 2) teritoriální správa se zakládá na systému hradů spravovaných knížecími kastelány, 3) panovnícký aparát je zajišťován tzv. služebnou organizací založenou na svobodných poddaných knížete, kteří jsou zatíženi specifickými službami a dárkami; lidé jedné specializace se často soustřeďují na jednom sídlišti, což se odráží v jeho označení²⁸. Vzájemná podobnost států vedla autory modelu k hledání společné „předlohy“. Za tento „missing link“ je obvykle považována právě Velká Morava, která měla pozdějším útvarům zprostředkovat strukturu karolínské francké říše, kterou prý v 9. století převzala (např. Třeštík 2000b, 123; Třeštík 1999, 168). Nejde nám na tomto místě o hodnocení „středoevropského modelu“ jako takového ale o upozornění na základní nesrovnalosti vztahujících se k Velké Moravě.

Je nutno především upozornit, že to, co mělo být Velkou Moravou a následně mladšími středoevropskými útvary z karolínské francké říše převzato, nebylo v žádné studii blíže specifikováno a jednotlivé práce si v tom dokonce zájemně protiřečí.²⁹ K tomu, abychom viděli, že „kopírování“ karolínských modelů postrádá jakékoliv hlubší zdůvodnění postačuje stručná konfrontace „středoevropského modelu“ se základními rysy karolínského Západu: Ad 1) Základní organizačním principem karolínské říše bylo jasně vymezené soukromé pozemkové vlastnictví krále, šlechty a církevních institucí, které se stávalo předmětem prodeje a darování. Panovník byl sice formálním hegemonelem, jeho přímý vliv byl však omezen pouze na jeho vlastní majetky.³⁰ Ad 2) Teritoriální správa franské říše v byla v karolínském období založena na řadě různých principů (např. Innes 2000; 77-82), ovládnutí země prostřednictvím uzavřeného systému hradů (natož pak panovníckých) zde však nenalezneme. Ad. 3) Totéž lze říci o tzv. služebné organizaci, kterou v podobě, jak je rekonstruována ve středoevropských státech z francké říše neznáme. Zásobování panovníckých (ale i šlechtických a církevních) sídel se opíralo především o systém velkostatků (Binding 1996, 39-45; Heinzelmann 1977). Proti jeho rozšíření v českých zemích se však staví sami tvůrci středoevropského modelu (Třeštík – Žemlička 2007, 134-136). Tzv. služebná organizace má tedy s karolínským velkostatkem společné pouze odvádění dávek ve specifických službách a výrobcích. Vyvozovat z této shody nějakou genetickou filiaci není nutné. Jsou to prostě různé strategie, jak se pomocí systému naturálních dávek vyrovnat s nedostatečnou zásobovací funkcí trhu (pro karolínské období Henning 2007). Není pochyb o to, že na Moravě v 9. století docházelo v mnoha oblastech k imitaci životního stylu francké

²⁸ Přehledně např. Krzemińska – Třeštík 1967; Krzemińska – Třeštík 1982; Třeštík 2000b; kriticky např. Jan 2007; Klápště 2005, 301-315).

²⁹ Jednou se dozvídáme, že : „...středoevropské státy dospěly ke zcela odlišnému řešení zajištění své existence, než bylo to, které se uplatnilo ve francké říši“ (Krzemińska – Třeštík 1978, 152); později (aniž by byla předložena nějaká argumentace) autor říká, že „služebná organizace“ měla existovat v Bavorsku 8. století a odsud byla zřejmě převzata na Moravu. „Bezpečný důkaz existence služebné organizace na Velké Moravě ale nemáme“ (Třeštík 1997, 291-292), jinde můžeme číst, že „středoevropský stát byl „běžný, pozdně anticko-karolínský model, pouze poněkud adaptovaný a doplněný skutečnými domácími novinkami, jako byla kupříkladu tzv. služebná organizace“ (Třeštík 1999, 168).

³⁰ Upozornil na to již Libor Jan (2005, 20). K francké říši přehledně např. Rösener 1991, 29-46; Goetz 2003, 183-188, 315-319; Innes 2000.

aristokracie. Na základě toho co víme se ale nezdá příliš pravděpodobné, že by její panovníci byli schopni za krátký čas prosadit „totální reformu“ hodnou osvícenských panovníků.

Problematická tak zůstává i otázka dědictví Velké Moravy. Jediným argumentem pro to, že nějaký otisk ve struktuře pozdějších politických útvarů vůbec zanechala, byla právě „služebná organizace“, kterou měly mladší státy (s podstatným časovým odstupem) postupně „převzít“. Je však dobře známo, že specifická toponyma, o něž se model služebné organizace ve velké míře opírá z okolí hlavních center v Pomoraví neznáme (Třeštík 1997, 292) a ani na dnešním Slovensku nelze prokázat, že by jejich původ sahal až do 9. století (např. Kučera 1974, 377-381). Nemůžeme tak vyloučit ani to, že po ní - kromě rozptýleného duchovního dědictví - zůstalo jen vyprávění o mocném knížeti Svatoplukovi, jehož vojsko bylo kdysi na jednom místě vidět pochodovat od východu až do západu slunce.

Závěr

Velkou Moravu 9. století lze charakterizovat jako rangovou společnost s dosud málo stabilizovanými institucemi, ale již nezpochybňovanou a kontinuální panovnickou autoritou. Podstatná část legitimacy panovníka a elity se pravděpodobně opírala o výdobytky vojenské expanze. Integrovanou roli sehrávala rozsáhlá centra „třpytící se zlatem a stříbrem“ organizovaná panovnickým aparátem, která byla vodní cestou napojená na dálkové obchodní trasy v Podunají. Po nich na Moravu z jihu a západu vstupovaly exkluzivní předměty a nedostatkové suroviny. Lze se domnívat, že panovník sice plně kontroloval tok exkluzivních komodit, nikoliv však již hospodářské přebytky společnosti. „Velkomoravský projekt“ se tak zřejmě v nemalé míře zakládal na křehkém principu oboustranně výhodné dobrovolné kooperace. Zda budeme Moravu 9. století považovat ještě spíše za „chiefdom“ či již za „stát“ závisí pouze na naší definici těchto pojmů. Pro většinu kulturních antropologů by ale zřejmě bez problémů naplňovala základní znaky „raného státu“.

Studie se snaží ukázat, že kolaps Velké Moravy na počátku 10. století byl výsledkem součinnosti několika faktorů, přičemž tradičně vyzdvihované násilné vpády Maďarů nemusely sehrát rozhodující roli. Nástupnické boje a dlouhodobé pozastavení expanze po smrti Svatopluka zbavilo společnost s vysokým podílem lidí vyvázaných ze zemědělské produkce rezerv a způsobilo negativní ekonomickou bilanci vytvářející vnitřní napětí, které neumožňovalo realizovat nutné strukturální změny. Velká Morava 9. století byla extenzivním „organismem“, který těžil ze své pozice na rozhraní křesťanského Západu a dosud nechristianizovaného slovanského světa. Definitivní obsazení středního Podunají Maďary roku 907 zcela zničilo karolínský „ekosystém“ z něhož Morava v 9. století vyrostla. Lze se domnívat, že rychlý rozklad systému souvisel především s neschopností velkých aglomerací plnit v nových podmínkách jednu ze svých základních funkcí: transformovat válečnou kořist v loajalitu.

Literatura a prameny:

- Bednár, Peter, 2001: Sídlišková štruktúra Nitry v 9. storočí (Siedlungsstruktur von Nitra im 9. Jahrhundert), in: L. Galuška et al. (Ed.), *Velká Morava mezi východem a západem*, Brno, 29-39.
- Bialeková, Darina, 2000: Eisenbarren, in: A. Wiczorek et al. (Ed.), *Europas Mitte um 1000*, Stuttgart, 201-202.

- Bílková, Libuše et al., 1967: Altmährische Terminologie in den zeitgenössischen lateinischen Quellen und ihre Bedeutung, in: *Byzantinoslavica* 28, 289-335.
- Binding, Günter. 1996: *Deutsche Königspfalzen von Karl dem Grossen bis Friedrich II. (765-1240)*. Darmstadt.
- Bláha, Josef, 2001: Olomouc im 10.-11. Jahrhundert. Topographie und die Frage der Kontinuität eines frühmittelalterlichen Zentrums, in: P. Sommer (Ed.), *Boleslav II. Der tschechische Staat um das Jahr 1000. Colloquia mediaevalia Pragensia* 2, Praha, 325-362.
- Blanchard, Ian, 2001: *Mining, Metallurgy and Minting in the Middle Ages, Vol. I.*, Stuttgart.
- Böhme, Horst, 1996: Adel und Kirche bei den Alamannen der Merowingerzeit, in: *Germania* 74, 477-507.
- Brather, Sebastian, 2008: Kleidung, Bestattung, Identität. Die Präsentation sozialer Rollen im frühen Mittelalter, in: S. Brather (Ed.), *Zwischen Spätantike und Frühmittelalter – RGA-E Band 57*, 237-273.
- Charvát, Petr, 1987, K otázce soukromého vlastnictví půdy na Velké Moravě (On the question of private property of land in Great Moravia), in: *Archeologické rozhledy* 39, 672-679.
- Claessen, Henri, 1978: The Early State. A structural Approach, in: H. Claessen – P. Skalník (Ed.), *The Early State*, The Hague, 533-596.
- Claessen, Henri, 2006: War and State Formation: What is the Connection?, in: T. Otto et al. (Ed.), *Warefare and Society. Archeological and Social Anthropological Perspectives*, Aarhus, 217-226.
- Cohen, Ronald, 1978, State origins: a reappraisal, in: H. Claessen – P. Skalník (Ed.), *The Early State*, The Hague, 30-76.
- Curta, Florin, 2006: Merovignian and Carolignian Gift Giving, in: *Speculum* 81, 671-699.
- Diesenberger, Maximilian, 2007: Baiern, das Ostfränkische Reich und die Ungarn bis zur Schlacht von Pressburg 862-907, in: R. Zehetmayer (Ed.), *Schicksalsjahr 907. Die Schlacht bei Pressburg und das frühmittelalterliche Niederösterreich*, St. Pölten, 31-43.
- Dostál, Bořivoj, 1966: *Slovanská pohřebiště střední doby hradištní na Moravě (Slawische Begräbnisstätten der mittleren Burgwallzeit in Mähren)*. Praha.
- Dostál, B. 1982: Drobná pohřebiště a rozptýlené hroby z Břeclavi-Pohanska (Kleine Gräberfelder und zerstreute Gräber von Břeclav-Pohansko). in: *Sborník prací filozofické fakulty Brněnské univerzity* E 27, 135-201.
- Dresler, Petr – Macháček, Jiří 2008: The hinterland of an Early Medieval centre at Pohansko near Břeclav, L. Poláček (Ed.), *Das wirtschaftliche Hinterland der frühmittelalterlichen Zentren, Internationale Tagungen in Mikulčice VI*, Brno, 313-325.
- Earle, Timothy, 1987: Chiefdoms in archeological and ethnological perspective, in: *Annual Review of Anthropology* 16, 279-308.
- Earle, Timothy 1991: The evolution of chiefdoms, in: T. Earle (Ed.), *Chiefdoms: Power, Economy and Ideology*, Cambridge, 1-15.
- Fusek, Gabriel, 2008: Osídlenie Nitry v 10. storočí. Kontinuita alebo diskontinuita? (Settlement of Nitra in 10th century. Continuity or discontinuity?), in: T. Štefanovičová et al. (Ed.), *Bitka pri Bratislave v roku 907 a jej význam pre vývoj stredného Podunajska*, Bratislava, 295-304.
- Galuška, Luděk, 1998: Die Grossmährische Siedlungsagglomeration Staré Město-Uherské Hradiště und ihre Befestigungen, in: J. Henning et al. (Ed.), *Frühmittelalterlicher Burgenbau in Mittel- und Osteuropa*, Bonn, 123-137.
- Galuška, L. 2003: O otrocích na Velké Moravě a okovech ze Starého Města, in: J. Klápště et al. (Ed.), *Dějiny ve věku nejistot. Sborník k příležitosti 70. narozenin Dušana Třeštíka*, Praha, 75-86.

- Galuška, Luděk, 2005: Staré Město, in: *Reallexikon der Germanischen Altertumskunde* 29, 525-530.
- Galuška, Luděk, 2008a: Contribution to the structure and character of the landscape of the Great Moravian agglomeration Staré Město – Uherské Hradiště, in: L. Poláček (Ed.), *Das wirtschaftliche Hinterland der frühmittelalterlichen Zentren, Internationale Tagungen in Mikulčice VI*, Brno, 249-256.
- Galuška, Luděk. 2008b: Staré Město – Veligrad v období mezi zánikem Velké Moravy a založením nového Velehradu – Uherského hradiště (začátek 10. – polovina 13. století) – Staré Město (Veligrad in der Zeitspanne zwischen dem Untergang Großmährens und der Gründung des neuen Velehrad – Uherské Hradiště). In: L. Galuška et al.(Ed.), *Východní Morava 10.-14. století*, Brno, 95-116.
- Goetz, Hans-Werner, 2003: *Europa im frühen Mittelalter 500-1050*. Stuttgart.
- Goldberg, Eric J., 2004: Ludwig der Deutsche und Mähren. Eine Studie zu karolingischen Grenzkriegen im Osten, in: W. Hartmann (Ed.): *Ludwig der Deutsche und seine Zeit*, Darmstadt, 67-94.
- Graus, František, 1966: L'Empire de Grande-Moravie, sa situation dans l'Europe de l'époque sa structure intérieure, in: F. Graus et al. (Ed.), *Das Grossmährische Reich*, Praha, 133-220.
- Halsall, Guy, 2003: *Warfare and Society in the Barbarian West 450-900*. New York.
- Hartmann, Winfried, 2002: *Ludwig der Deutsche*. Darmstadt.
- Havlík, Lubomír, 1978: *Morava v 9. – 10. století. K problematice politického postavení, sociální a vládní struktury a organizace (Moravia in the 9th and 10th Centuries. On the Problems of Moravia's Political Situation, Social and Governmental Structure and Organization)*, Praha.
- Hedeager, Lotte, 1993: The creation of Germanic identity. A European origin-myth, in: P. Brun et al. (Ed.), *Frontières d'Empire. Nature et signification des Frontières Romaines*, Nemours, 121-131.
- Heinzelmann, M. 1977: Beobachtungen zur Bevölkerungsstruktur einiger gruntherrschaftlicher Siedlungen im karolingischen Bayern, in: *Frühmittelalterliche Studien* 11, 202-217.
- Henning, Joachim, 2007: Early European towns. The development of the economy in the Frankish realm between dynamism and deceleration AD 500-1100, in: J. Henning (Ed.), *Post-Roman Towns, Trade and Settlement in Europe and Byzantium, Vol. 1*, Berlin – New York, 233-269.
- Hochmanová-Vávrová, Věra, 1962: Das Grossmährische Gräberfeld in Staré Město „Na Valách“ – Die Grabungen in den Jahren 1957-1959, in: *Časopis Moravského musea v Brně – vědy společenské* 47, 257-270.
- Hodges, Richard, 1982: *Dark age economics. The origins of towns and trade AD 600-1000*. Bristol.
- Hrubý, Vilém, 1965: *Staré Město. Velkomoravský Velehrad (Ein Zentrum des großmährischen Reiches)*, Praha.
- Innes, Matthew, 2000: *State and Society in the Early Middle Ages: the middle Rhine Valley, 400-1000*. Cambridge.
- Jan, Libor, 2005: Strukturelle Veränderungen – zwischen Altmähren und dem frühpřemyslidischen Staat, in: P. Kouřil (Ed.), *Die frühmittelalterliche Elite bei den Völkern des östlichen Mitteleuropas, Spisy Archeologického ústavu AV ČR Brno* 25, Brno, 19-24.
- Jan, Libor, 2006: *Václav II. a struktury panovnické moci (Wenzel II. und die Strukturen der landesherrlichen Macht*, Brno.

- Jarnut, Jörg, 2004: Anmerkungen zum Staat des frühen Mittelalters: Die Kontroverse zwischen Johannes Fried und Hans-Werner Goetz, in: D. Hägermann et al. (Ed.), *Akkulturation. Probleme einer germanisch-romanischen Kultursynthese in Spätantike und frühen Mittelalter*, Berlin – New York, 504-509.
- Johanek, Peter, 1987: Der fränkische Handel der Karolingerzeit im Spiegel der Schriftquellen, in: K. Düwel et al. (Ed.), *Untersuchungen zu Handel und Verkehr der vor- und frühgeschichtlichen Zeit in Mittel und Nordeuropa. Teil IV. Der Handel der Karolinger- und Wikingerzeit*, Göttingen, 7-68.
- Kempke, T. 1991: *Starigard/Oldenburg. Hauptburg der Slawen in Wagrien III. Die Waffen des 8.–11. Jahrhunderts*. Offa-Bücher 73. Neumünster.
- Klanica, Zdeněk. 2006: Nechvalín, Prušánky. *Čtyři slovasnká pohřebiště, Díl I, Díl II*. (Nechvalín, Prušánky. Vier slawische Nekropolen. Teil I, Teil II.), Brno.
- Klápště, Jan, 2005: *Proměna českých zemí ve středověku*. Praha.
- Klápště, Jan, 2009: Die Frühzeit der böhmischen Adels aus der Sicht eines Archäologen, in: S. Brather et al. (Ed.), *Historia archeologica. Festschrift für Heiko Steuer zum 70. Geburtstag*, Berlin – New York, 527-546.
- Košta, Jiří, 2005: Kollektion frühmittelalterlicher Schwerter aus dem Großmährischen Zentrum in Mikulčice, in: P. Kouřil (Ed.), *Die frühmittelalterliche Elite bei den Völkern des östlichen Mitteleuropas, Spisy Archeologického ústavu AV ČR Brno 25*, 157-191.
- Koller, Heinrich, 1995: Die Raffelstetter Zollordnung und die mährischen Zentren, in: H. Brachmann (Ed.), *Burg-Burgstadt-Stadt*, Berlin, 283-295.
- Kouřil, Pavel, 2003: Staří Maďaři a Morava z pohledu archeologie, in: J. Klápště et al. (Ed.), *Dějiny ve věku nejistot. Sborník k příležitosti 70. narozenin Dušana Třeštíka*, Praha, 110-146.
- Kouřil, Pavel, 2008: Archeologické doklady nomádského vlivu a zásahu na území Moravy v závěru 9. a v 10. století (Archeological evidence of Nomad influence and impact within territory of Moravia in end of 9th and in 10th century), in: T. Štefanovičová et al. (Ed.), *Bitka při Bratislave v roku 907 a jej význam pre vývoj stredného Podunajska*, Bratislava, 113-135.
- Krohn, Niklot, 2003: Von der Eigenkirche zur Pfargemeinschaft: Kirchenbauten und Kirchengräber der frühmittelalterlichen Alamannia als archäologische Zeugnisse für nobilitäre Lebensweise und christliche Institutionalisierung, in: G. Helmig (Ed.), *Centre – Region – Periphery. Medieval Europe Basel 2002*, Hertingen, 166–178.
- Krzemieńska, Barbara – Třeštík, Dušan, 1967: Zur problematik der Dienstleute im frühmittelalterlichen Böhmen, in: F. Graus et al. (Ed.), *Siedlung und Verfassung Böhmens in der Frühzeit*, Wiesbaden, 70-103.
- Krzemieńska, Barbara – Třeštík, Dušan, 1982: Hospodářské základy raně středověkých států ve střední Evropě (Economic Foundations of the Early Medieval State in Central Europe), in: *Hospodářské dějiny 1*, 149-225.
- Kučera, Matúš, 1974: *Slovensko po páde Veľkej Moravy. Štúdie o hospodarskom a sociálnom vývine v 9.-13. storočí* (Die Slowakei nach dem Fall des Grossmährischen Reiches. Studie über die wirtschaftliche und soziale Entwicklung im 9.-13. Jhr.), Bratislava.
- Last, Martin, 1972: Die Bewaffnung der Karolingerzeit, in: *Nachrichten aus Niedersachsens Urgeschichte 41*, 77-93.
- Leciejewicz, Lech, 1997: Great Moravia and Venice in the 9th century, in: D. Čaplovič et al. (Ed.), *Central Europe in 8th-10th Centuries*, Bratislava, 115-120.
- Macháček, Jiří, 2007a: *Pohansko bei Břeclav. Ein frühmittelalterliches Zentrum als sozialwirtschaftliches System*. Bonn.

- Macháček, Jiří, 2007b: Early medieval centre in Pohansko near Břeclav/Lundeburg: *munitio*, *emporium* or *palatium* of the rulers of Moravia?, in: J. Henning (Ed.), *Post-Roman Towns, Trade and Settlement in Europe and Byzantium*, Berlin – New York, 473-498.
- Macháček, Jiří, 2009: Disputes over Great Moravia: chiefdom or state? The Morava or Tisza River, in: *Early Medieval Europe* 17 (3), 248-267.
- Macháček, Jiří et al., 2007a: Raně středověké centrum na Pohansku u Břeclavi a jeho přírodní prostředí (Early Medieval centre at Pohansko near Břeclav and its natural environment), in: *Archeologické rozhledy* 59, 278-314.
- Macháček, Jiří et al., 2007b: Raně středověká kovodělná výroba na Pohansku (Frühmittelalterliche metallverarbeitende Produktion in Pohansko bei Břeclav), in: *Památky archeologické* 98, 129-184.
- McCormick, Michael, 2001: *Origins of the European economy*. Cambridge.
- McCormick, Michael, 2002: Verkehrswege, Handel und Sklaven zwischen Europa und dem Nahen Osten um 900: Von der Geschichtsschreibung zur Archäologie?, in: J. Henning (Ed.), *Europa im 10. Jahrhundert. Archäologie einer Aufbruchzeit*. Mainz am Rhein, 171-180.
- Měřínský, Zdeněk. 1986: Morava v 10. století ve světle archeologických nálezů (Mähren im 10. Jahrhundert im Lichte archäologischen Funde), in: *Památky archeologické* 77, 18-80.
- Měřínský 2005: Mikulčice – das Gräberfeld bei der IX. Kirche. Verlauf der Forschung und Fundsachlage, in: P. Kouřil (Ed.), *Die frühmittelalterliche Elite bei den Völkern des östlichen Mitteleuropas, Spisy Archeologického ústavu AV ČR Brno* 25, Brno, 115-136.
- Měřínský, Zdeněk, 2006: *České země od příchodu Slovanů po Velkou Moravu II*. Praha.
- MMFH – *Magnae Moraviae fontes historici I-V*, D. Bartoňková et al. (Ed.), Praha – Brno 1966-1977.
- Moreland, John, 2000: Concepts of early medieval economy, in: I. N. Hansen – C. Wicham (Ed.), *The long eight century*, Leiden, 1-34.
- Müller, Róbert, 1995: Ein karolingerzeitlicher Herrenhof in Zalasabar (Ungarn, Komitat Zala), in: *Sborník prací Filozotické fakulty Brněnské univerzity* E40, 91-100.
- Nevezánsky, Gabriel, 2008: Aktuálne problémy výskumu pamiatok staromadžarského etnika na území dnešného Slovenska (Current problems of research of monuments of old Magyar ethnic groups within territory of today's Slovakia), in: T. Štefanovičová et al. (Ed.), *Bitka pri Bratislave v roku 907 a jej význam pre vývoj stredného Podunajska*, Bratislava, 265-278.
- Opravil, Emanuel, 1983: *Údolní niva v době hradištní (Die Talaue in der Burgwallzeit)*. Brno.
- Pohl, Walter, 2006: Staat und Herrschaft im Frühmittelalter: Überlegungen zum Forschungsstand, in: S. Airlie et al. (Ed.), *Staat im frühen Mittelalter*, Wien, 9-38.
- Poláček, Lumír, 1999a: Großmährisches Reich, in: *Reallexikon der Germanischen Altertumskunde Band 13*. Berlin – New York, 78-85.
- Poláček, Lumír, 1999b: Talaue der March und die Erforschung der großmährischen Machtzentren, in: L. Poláček (Ed.), *Probleme der mitteleuropäischen Dendrochronologie und naturwissenschaftliche Beiträge zur Talaue der March, Internationale Tagungen in Mikulčice V*, Brno, 227-232.
- Poláček, Lumír, 2007: Ninth-century Mikulčice: the “market of Moravians”? The archeological evidence of trade in Great Moravia, in: J. Henning (Ed.), *Post-Roman Towns, Trade and Settlement in Europe and Byzantium*, Berlin – New York, 499-524.
- Poláček, Lumír, 2008: Das Hinterland des frühmittelalterlichen Zentrums in Mikulčice – Stand und Perspektiven der Forschung, in: L. Poláček (Ed.), *Das wirtschaftliche Hinterland der frühmittelalterlichen Zentren, Internationale Tagungen in Mikulčice VI*, Brno, 257-297.
- Poláček, Lumír et al. 2000: Holzfunde aus Mikulčice, in: L. Poláček (Ed.), *Studien zum Burgwall von Mikulčice, Band 4*, Brno, 177-302.

- Polanyi, Karl, 1968: The economy as instituted process, in: E. E. LeClair et al. (Ed.), *Economic Anthropology. Reading in Theory and Analysis*, New York, 122-134.
- Poullík, Josef. 1975: *Mikulčice. Sídlo a pevnost knížat velkomoravských (Mikulčice – Sitz und Feste der Grossmährischen Fürsten)*. Praha.
- Procházka, Rudolf, 2009: *Vývoj opevňovací techniky na Moravě a v českém Slezsku v raném středověku (Die Entwicklung der Befestigungstechnik in Mähren und Tschechisch-Schlesien im Früh- und Hochmittelalter*, Brno.
- Profantová, Naďa – Kavánová, Blanka 2003: *Mikulčice - pohřebiště u 6. a 12. kostela (Mikulčice - Gräberfeld bei der 6. und 12. Kirche)*, Brno.
- Reuter, Timothy, 2006: *Medieval Politics and Modern Mentalities*. Cambridge.
- Rösener, Werner, 1991: *Grundherrschaft im Wandel. Untersuchungen zur Entwicklung geistlicher Grundherrschaften im südwestdeutschen Raum vom 9. bis 14. Jahrhundert*. Göttingen.
- Rösener, Werner, 2006: Vom Sklaven zum Bauern. Zur Stellung der Hörigen in der frühmittelalterlichen Grundherrschaft, in: B. Kasten (Ed.), *Tätigkeitsfelder und Erfahrungshorizonte des ländlichen Menschen in der frühmittelalterlichen Grundherrschaft (bis ca. 1000)*, München, 71-89.
- Ruttkay, Alexander, 1982: The organization of troops, warfare and arms in the period of the Great Moravian state, in: *Slovenská archeológia* 30/1, 165-193.
- Ruttkay, Alexander, 1997: Großmähren: Anmerkungen zum gegenwärtigen Forschungsstand über die Siedlungs- und sozialökonomischen Strukturen, in: P. Urbańczyk (Ed.), *Origins of Central Europe*, Warsaw, 143-170.
- Ruttkay, Alexander 2005: Frühmittelalterliche gesellschaftliche Eliten im Gebiet der Slowakei und ihre Sitze, in: P. Kouřil (Ed.), *Die frühmittelalterliche Elite bei den Völkern des östlichen Mitteleuropas, Spisy Archeologického ústavu AV ČR Brno* 25, 225-254.
- Sawer, Brigitte & Peter, 2004: The making of the Scandinavian kingdoms, in: W. Pohl (Ed.), *Die Suche nach den Ursprüngen, Forschungen zur Geschichte des Mittelalters* 8, 259-269.
- Schulze-Dörrlamm, Mechthild, 1993: Bestattungen in der Kirchen Grossmährens und Böhmens während des 9. bis 10. Jahrhunderts, in: *Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseums Mainz* 40/2, 557-620.
- Sláma, Jiří, 2001: Der ökonomische Wandel im Přemyslidenstaat unter der Herrschaft der Nachfolger Boleslavs II. in: P. Sommer (Ed.), *Boleslav II. Der tschechische Staat um das Jahr 1000. Colloquia mediaevalia Pragensia* 2, Praha, 139-152.
- Smetánka, Zdeněk, 1994: Archaeological Excavations in the Lumbe Garden of Prague Castle and Their Implications for the Study of the Culture of the Early Czech State, in: *25 Years of Archaeological Research in Bohemia – Památky archeologické – Supplementum* 1, 162-167.
- Šolle, Miloš, 1966: *Stará Kouřim a projevy velkomoravské hmotné kultury v Čechách (Alt Kouřim und die großmährische Kultur in Böhmen)*. Praha.
- Staňa, Čeněk, 1985: Mährische Burgwälle im 9. Jahrhundert, in: H. Friesinger et al. (Ed.), *Die Bayern und ihre Nachbarn II*. Wien.
- Štefan, Ivo, forthcoming: Sonderbestattungen in Böhmen und Mähren – Archäologie der Randgruppen? In: Beilke-Voigt, I. et al. (Ed.), *Glaube – Aberglaube – Tod. Vom Umgang mit dem Tod von der Frühgeschichte bis zur Neuzeit. Ethnographisch-Archäologische Zeitschrift – Beiheft*.
- Štefanovičová, Tatiana 2008: Slovensko v 10. storočí (Slovakia i 10th century A.D.), in: T. Štefanovičová et al. (Ed.), *Bitka pri Bratislave v roku 907 a jej význam pre vývoj stredného Podunajska*, Bratislava, 137-148.
- Steuer, Heiko, 1982: *Frühgeschichtliche Sozialstrukturen in Mitteleuropa*. Göttingen.

- Steuer, Heiko, 1995: Mittelalterarchäologie und Sozialgeschichte. Fragestellungen, Ergebnisse und Zukunftsaufgaben, in: *Zeitschrift für Archäologie des Mittelalters, Beiheft 9*, 87-104.
- Steuer, Heiko, 1997: Krieger und Bauern – Bauernkrieger. Die gesellschaftliche Ordnung der Alamannen, in: K. Fuchs et al. (Ed.), *Die Alamannen*, 275-287.
- Steuer, Heiko, 1999: Handel, in: *Reallexikon der Germanischen Altertumskunde Band 13*. Berlin – New York, 503-574.
- Tainter, Joseph, A. 1988: *The Collapse of Complex Societies*. Cambridge.
- Třeštík, Dušan 1973: „Trh Moravanů“ – ústřední trh Staré Moravy (Der „Markt der Mährer“ – der Zentralmarkt Altmährens), in: *Československý časopis historický* 21, 869-894.
- Třeštík, Dušan, 1987: Pád Velké Moravy, in: J. Žemlička (Ed.), *Typologie raně feudálních slovanských států*, Praha, 27-76.
- Třeštík, Dušan, 1991: Kdy zanikla Velká Morava? (Wann ist Grossmähren untergegangen?), in: *Studia mediaevalia Pragensia* 2, 9-27.
- Třeštík, Dušan, 1997: *Počátky Přemyslovců*. Praha.
- Třeštík, Dušan, 1999: *Mysliť dějiny*. Praha – Litomyšl.
- Třeštík, D. 2000a: Anfänge zur Gestaltung des slawischen Reiches: Großmähren, in: A. Wiczorek et al. (Ed.), *Europas Mitte um 1000*, Stuttgart, 298-303.
- Třeštík, Dušan, 2000b: Von Svatopluk zu Boleslav Chrobry. Entstehung Mitteleuropas aus der Kraft des Tatsächlichen und aus einer Idee, in: P. Urbančzyk (Ed.): *The Neighbours of Poland in the 10th Century*, Warsaw, 111-145.
- Třeštík, Dušan, 2001: „Eine große Stadt der Slawen namens Prag“ (Staaten und Sklawen in Mitteleuropa im 10. Jahrhundert), in: P. Sommer (Ed.), *Boleslav II. Der tschechische Staat um das Jahr 1000. Colloquia mediaevalia Pragensia* 2, Praha, 93-138.
- Třeštík, Dušan – Žemlička, Josef 2007: O modelech vývoje přemyslovskeho státu (On the Development of the Przemyslid State), in: *Český časopis historický* 105, 122-164.
- Ungermaň, Šimon, forthcoming: *Počátky mladohradištních pohřebišť na Moravě*. In: *Sborník k 65. narozeninám prof. Z. Měřínskeho*. Brno.
- Urbančzyk, Przemysław, 2007: *Herrschaft und Politik im frühen Mittelalter*. Frankfurt am Main.
- Urbančzyk, Przemysław, 2008: *Trudne początki Polski*. Wrocław.
- Vendtová, Viera, 1969: Slovanské osídlenie Pobedima a okolia (Die slawische Besiedlung von Pobedim und Umgebung), in: *Slovenská archeológia* 17, 119-232.
- Wihoda, Martin, 2005: Mährische Eliten als Problem der Kontinuität (oder Diskontinuität?) der Böhmischen Geschichte, in: P. Kouřil (Ed.), *Die frühmittelalterliche Elite bei den Völkern des östlichen Mitteleuropas, Spisy Archeologického ústavu AV ČR Brno* 25, 9-17.
- Wollmann, Volker, 1999: Der siebenbürgische Bergbau seit der ungarischen Landnahme, in: R. Slartton (Ed.), *Silber und Salz in Siebenburgen Band 1*, Bochum, 35-40.
- Yoffee, Norman, 2006: *Myths of the Archaic State. Evolution of the Earliest Cities, States, and Civilisations*. Cambridge.
- Zehetmayer, Roman, 2007: Zur Geschichte des niederösterreichischen Raums im 9. und in der ersten Hälfte des 10. Jahrhunderts, in: R. Zehetmayer (Ed.), *Schicksalsjahr 907. Die Schlacht bei Pressburg und das frühmittelalterliche Niederösterreich*, St. Pölten, 17-30.
- Žemlička, Josef, 1995: Expanze, krize a obnova Čech v letech 935-1055 (K systémovým proměnám raných států ve střední Evropě) (Die Expansion, Krise und Erneuerung Böhmens in den Jahren 935-1055. /Zu den Systemveränderungen der frühen Staaten in Mitteleuropa/), in: *Český časopis historický* 93, 205-222.